

**Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка**

**Історичний факультет
Кафедра всесвітньої історії та релігієзнавства**

**Кваліфікаційна робота
«БОРОТЬБА ПЛЕБЕЇВ І ПАТРИЦІВ У ПЕРІОД РАННЬОЇ
РЕСПУБЛІКИ»**

**Спеціальність 014.03 Середня освіта (Історія)
Освітня програма «Середня освіта (Історія)»**

Здобувача вищої освіти освітньо-
кваліфікаційного рівня «бакалавр»

Видаш Володимира Ігорович

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК:

кандидат історичних наук, доцент
Секо Я. П.

РЕЦЕНЗЕНТ:

кандидат історичних наук, доцент
Кіцак В. М.

Національна шкала: _____

Кількість балів: ____ Оцінка: ЄКТС ____

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.	8
РОЗДІЛ 2. СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ КОНФЛІКТУ В РИМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.....	16
2.1. Генеза патриціанського стану	16
2.2. Формування плебсу та його правове і майнове становище.....	19
2.3. Встановлення Республіки і витоки конфлікту.....	21
РОЗДІЛ 3. СТАНОВИЙ КОНФЛІКТ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ІНСТИТУТІВ (V-III СТ. ДО Н. Е.).....	25
3.1. Становлення інституту захисту прав плебеїв: сецесії та кодифікація римського права у «Законах XII таблиць».....	25
3.2. Розширення цивільних та політичних прав плебеїв: від закону Канулея до реформ Ліцинія і Секстія	33
РОЗДІЛ 4. ЗАВЕРШЕННЯ СТАНОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ НОВОЇ СТРУКТУРИ РИМСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА IV - ПОЧАТОК III СТ. ДО Н. Е.).....	41
4.1. Політико-правова та релігійна емансипація плебейського стану: закони Публія Філона та Огульнія.....	41
4.2. Закон диктатора Гротензія та формування патриціансько-плебейського нобілітету.....	45
РОЗДІЛ 5. МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ БОРОТЬБИ ПАТРИЦІЇВ І ПЛЕБЕЇВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	50
ВИСНОВКИ.....	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	60

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Вивчаючи історію античності, безліч людей звертає свою увагу на античний Рим. Його вивчення стало сьогодні не просто інтересом до минулого, а своєрідним культурним феноменом, своєрідним предметом моди, за яким стоять цілком реальні психологічні, історичні та соціальні причини. Більшість дослідників звикла бачити Рим як монолітну імперію, романтизований «еталон» людства, що цікавив своєю експансією та військовими реформами. Насправді ж існував зовсім інший Рим – живий та розколотий, де справжнім двигуном історії була не зовнішня завоюницька експансія, а внутрішня, надзвичайно запекла соціальна та класова боротьба за соціальну справедливість, яка створила і водночас занапастила Вічне місто. Конфлікт між привілейованим патриціатом, який монополізував владу й утримував більшість у стані політичного безправ'я та економічного визиску через інститут боргової кабали, і безправним плебсом протягом V–III ст. до н. е. заклав правові та інституційні засади, які згодом вплинули на розвиток усього західного цивілізаційного простору.

У V ст. до н. е. обурення плебсу досягло критичної межі, що вилилося у радикальну форму протесту – сецесії. Перша сецесія 494 р. до н. е. змусила патриціїв піти на поступки та погодитися на створення інституту народних трибунів, а подальша десятилітня боротьба за писане право завершилася діяльністю децемвірів та укладенням «Законів XII таблиць». Попри зафіксовані норми, експансіонізм і деспотизм окремих патриціанських родів призвели до Другої сецесії 449 р. до н. е., яка знову продемонструвала силу організованого плебсу. Криза суспільства розгорталася на тлі безперервної військової експансії на Апеннінському півострові, де війни з вольсками, еквами та етрусками вимагали від республіки мобілізації всіх сил, що змушувало патриціїв шукати компромісу з плебеями, які становили основу римського легіону. Водночас завоювання нових земель ставало черговим яблуком розбрату, адже знатна верхівка намагалася привласнити загарбані території, ігноруючи інтереси збіднілих воїнів.

Сенат застосовував різноманітні методи стримування плебсу: від відверто силового придушення та релігійних маніпуляцій до поступових законодавчих поступок. У IV ст. до н. е. закони Ліцинія-Секстія відкрили плебеям шлях до вищих магістратур і скасували боргове рабство, що кардинально змінило структуру суспільства. Фінальною крапкою в цій багатовіковій драмі став закон Гортензія 287 р. до н. е., який юридично зрівняв плебісцити з законами та завершив формування нової патриціансько-плебейської еліти – нобілітету. У цій роботі буде проаналізовано динаміку розвитку станового конфлікту в Римі, еволюцію правового статусу плебеїв, а також методи, якими обидва стани намагалися легітимізувати свої вимоги – від правових прецедентів до релігійно-політичного тиску.

Актуальність дослідження зумовлена кількома взаємопов'язаними чинниками. По-перше, в сучасній українському та світовому антикознавстві продовжуються дискусії щодо природи «боротьби станів» – її класового, правового та інституційного виміру, а питання про те, чи була ця боротьба революцією, реформою чи поступовою еволюцією, залишається відкритим. По-друге, в умовах сучасного суспільного запиту на формування правосвідомості, громадянської активності та розуміння механізмів захисту прав людини, звернення до досвіду Стародавнього Риму є особливо значущим: приклад плебейського руху демонструє, як організована громадянська дія здатна трансформувати несправедливу правову систему без руйнування держави.

По-третє, актуальність теми зростає у зв'язку з реформуванням шкільної програми з історії в Україні, оскільки процеси становлення демократії, правової держави та громадянського суспільства безпосередньо пов'язані з темами, що вивчаються в шкільному курсі. Сучасна освітня концепція передбачає не лише засвоєння фактологічного матеріалу, а й розвиток критичного мислення, уміння аналізувати суспільні процеси й встановлювати причинно-наслідкові зв'язки. Проблема належить до фундаментальних питань давньої історії, проте її дидактичний потенціал – можливості використання цього матеріалу для формування компетентностей учнів – залишається недостатньо вивченим у

контексті шкільної історичної освіти. Вивчення досвіду римського полісу дозволяє поглибити науковий світогляд майбутнього вчителя за спеціальністю «Середня освіта», формує історичне мислення та допомагає яскравіше викладати навчальний матеріал, проводячи паралелі між античними витоками європейської демократії та сучасністю.

Об’єктом дослідження є соціально-політична боротьба між патриціями і плебеями у Римській Республіці в V–III ст. до н. е. як елемент трансформації соціально-політичного устрою Риму ранньореспубліканського періоду (V–III ст. до н. е.)

Предметом дослідження є етапи, форми та методи протистояння патриціїв і плебеїв як рушійної сили становлення республіканських інститутів і формування нової структури римського суспільства

Мета дослідження – комплексно проаналізувати перебіг боротьби патриціїв і плебеїв у Римській республіці в V–III ст. до н. е., з’ясувати її причини, основні етапи, ключові здобутки плебейського руху та значення для подальшого розвитку Риму, а також визначити методичний потенціал цієї теми для шкільного курсу давньої історії.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **завдань**:

1. Охарактеризувати стан історіографії та основні писемні джерела з теми та оцінити їхню інформаційну цінність і обмеження.
2. Розкрити соціальне походження і правовий статус патриціїв та плебеїв у ранній Римській Республіці.
3. Проаналізувати економічні, правові, військові та політичні чинники загострення міжстанового конфлікту.
4. Простежити основні етапи боротьби: перші сецесії, кодифікацію права Законів XII таблиць, прийняття основних законів, зокрема, Ліцинія–Секстія та Гортензія.
5. Визначити значення здобутків плебейського руху для розвитку римської республіканської системи.

6. Окреслити можливості використання матеріалу теми у процесі викладання давньої історії в загальноосвітній школі.

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети та розв'язання визначених завдань у роботі було застосовано комплекс загальнонаукових та спеціально-історичних методів, що забезпечив об'єктивність та системність дослідження. Порівняльно-історичний метод дав змогу зіставити правове, політичне та майнове становище патриціанського і плебейського станів на різних етапах існування Ранньої Республіки. Завдяки цьому методу проведено компаративний аналіз змісту ключових законодавчих актів (від «Законів XII таблиць» до закону диктатора Гортензія), що дозволило простежити динаміку емансипації плебсу. Проблемно-хронологічний метод застосовано для послідовного, системного аналізу еволюції станового конфлікту в часових межах V–III ст. до н. е. Він дозволив розділити тривале протистояння на чіткі логічні етапи (від першої сецесії до остаточного оформлення патриціансько-плебейського нобілітету), виявляючи причинно-наслідкові зв'язки між загостренням соціальних проблем та виникненням нових республіканських інститутів (зокрема, інституту народних трибунів). Аналітично-критичний метод став основою для опрацювання джерельної бази дослідження, зокрема праць Тита Лівія, Діонісія Галікарнаського, Плутарха, а також збережених фрагментів римського права. Методи дидактичного аналізу (зокрема, структурно-функціональний аналіз навчального матеріалу) було використано у п'ятому розділі роботи для визначення освітнього, розвивального та виховного потенціалу теми станової боротьби в Римі.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від заснування Римської республіки 509 р. до н. е. до прийняття закону Гортензія 287 р. до н. е., що ознаменував завершення основного етапу боротьби станів.

Територіальні рамки дослідження обмежуються безпосередньо містом Рим як політико-адміністративним, правовим та сакральним центром ранньої Республіки, де відбувалися ключові події станового протистояння (зокрема, міські сецесії плебсу на Авентин та Священну гору, діяльність народних трибунів на Римському Форумі).

Наукова новизна полягає у залученні сучасних інтерпретаційних моделей, зокрема політичної елітології та критичного аналізу античних наративів. Конфлікт розглядається не просто як лінійна політична боротьба, а як складний процес конструювання правової ідентичності та трансформації закритих елітарних систем у відкриту патриціансько-плебейську політичну систему (нобілітет).

Практичне значення роботи визначається тим, що її матеріали та висновки можуть бути використані при підготовці уроків з давньої історії у 6–7 класах загальноосвітньої школи, при розробці факультативних занять, а також як основа для подальших наукових досліджень з проблематики ранньої римської республіки.

Апробація. Матеріали дослідження були представлені та обговорені на засіданні кафедри Всесвітньої історії та релігієзнавства, ТНПУ ім. В. Гнатюка.

На I Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених», м. Тернопіль, 2024 р. Тема доповіді – «Походження патриціїв і плебеїв в сучасній інтерпретації.» [Додаток 1].

На II Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених», м. Тернопіль, 2025 р. Тема доповіді – «Створення законів Дванадцяти таблиць: політична поступка плебеям чи спроба правового балансу?» [Додаток 2].

Окрім цього, результати дослідження було апробовано на Всеукраїнській студентсько-учнівській науково-практичній конференції «Актуальні питання історичного розвитку України і світу очима молоді» 17 травня 2024 р. м. Харків. Тема доповіді – «Походження патриціїв і плебеїв в сучасній інтерпретації.» [Додаток 3].

Структура бакалаврської роботи. Бакалаврська робота складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаної літератури та додатків. Загальний обсяг роботи становить 65 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.

Дослідження боротьби двох соціальних станів і становлення римських державних інститутів, що охоплює широке коло явищ соціально-політичного, правового, економічного та релігійного характеру, що розгорталися в межах ранньої Римської республіки приблизно з кінця VI до середини III ст. до н. е. породило декілька історіографічних шкіл, кожна з яких запропонувала власну концептуальну модель пояснення.

Історіографічну базу дослідження можна поділити на дві великі групи. До першої віднесено історичні праці, які предметно оцінюють різні аспекти боротьби патриціїв і плебеїв у Римі. До другої – узагальнюючі праці з історії Давнього Риму. З огляду на незначні досягнення вітчизняної історіографії, основний акцент зроблено на праці західних дослідників.

Західна історіографія пройшла шлях еволюції, що розпочався у XIX ст. Класична та просвітницько-позитивістська історіографія заклала наукові підвалини дослідження боротьби плебеїв і патриціїв пов'язаних з іменами Георга Нібура та Теодора Моммзена, які вперше здійснили систематичну критику античних джерел і запропонували раціоналістичне пояснення виникнення соціального дуалізму в ранньому Римі. Нібур у своїй «Римській історії» [1], висунув гіпотезу про те, що плебс являв собою підкорений чужорідний елемент. Моммзен, своєю чергою, систематизував правові аспекти станового конфлікту у своїй фундаментальній «Історії Риму» [2], пов'язуючи здобутки плебсу з поступовим розширенням конституційних норм Республіки.

Дані підходи мали виняткове значення для становлення проблеми в науковому полі, проте відзначалися надмірним раціоналізмом, схильністю до ретроспективних проєкцій пізньоантичних реалій та недооцінкою архаїчних форм суспільної організації. Їх спадщина залишається методологічним фундаментом для подальших досліджень.

Значний вплив на формування історіографічних підходів до вивчення станової боротьби справила марксистська традиція, яка інтерпретувала цей конфлікт як класове протистояння, зумовлене економічними суперечностями. Попри схематизм класових підходів, марксистська історіографія зробила значний внесок у вивчення аграрного питання, боргового рабства та механізмів плебейської самоорганізації. Водночас надмірна заідеологізованість обмежувала можливість об'єктивної інтерпретації релігійних, правових і культурних аспектів конфлікту, так виникла релігійно-антропологічна школа, найяскравішим представником якої став Фюстель де Куланж. У праці «Давнє місто» [3], він довів, що первинним фундаментом усіх римських інституцій – від Сенату до курій – була не світська доцільність, а релігійний культ та вшанування предків. Це дало змогу змістити акцент із суто політичних аспектів на сакральну природу царської влади, де держава розглядалася як розрослася релігійна община.

Перехід до середини ХХ століття ознаменувався періодом «гіперкритицизму», коли історики почали піддавати сумніву достовірність античних джерел і ступінь їхньої придатності для реконструкції соціальних реалій ранньої Республіки. Проте згодом цей скепсис був дещо пом'якшений культурно-центричними студіями. П'єр Грімаль у цей час запропонував концепцію, що відходила від юридизму на користь аналізу цивілізаційних впливів [4]. Він акцентував увагу на ролі етрусків як каталізаторів перетворення Риму на справжнє місто, де зовнішні атрибути влади та міська інфраструктура стали матеріальним втіленням нових державних інститутів.

Починаючи з другої половини 1980-х рр. вивчення боротьби плебеїв і патриціїв набуло нового імпульсу завдяки поєднанню просопографічних, археологічних і порівняльно-антропологічних методів. Фундаментальним результатом цього синтезу стала колективна монографія «Соціальна боротьба в архаїчному Римі: нові перспективи у вивченні конфлікту станів» упорядкована Куртом Рааффлаубом [5], що заклала нові стандарти міждисциплінарного аналізу проблеми. Згідно якої, плебс еволюціонував від пасивної оборони прав

до активної участі в управлінні, що відображає поступовий перехід від захисних механізмів до наступальних вимог доступу до консульства та жрецьких колегій.

Сучасний етап західної історіографії характеризується виникненням «нового реалізму», що базується на синтезі писемних джерел та археології. Тімоті Корнелл у праці «Витоки Риму» [6], рішуче виступив проти скептиків, довівши, що соціальні структури, описані Лівієм та Діонісієм, мають під собою реальне історичне підґрунтя.

Гері Форсайт у монографії «Критична історія раннього Риму: від доісторії до Першої Пунічної війни» [7], стверджує, що уявлення про замкнутий патриціанський стан як про первісно стабільну соціальну реалію V ст. до н. е. є великою мірою фікцією, проекцією більш пізніх реалій на архаїчну добу. Річард Мітчелл у монографії «Патриції й плебеї: походження Римської держави» [8], відстоює тезу про те, що так звана «боротьба станів» у реальності являла собою не революційне протистояння, а поступову кооптацію заможних плебейських родів патриціанською аристократією.

Автор фундаментального дослідження «Сенат і римський народ»: Політична культура Республіки: виміри та інтерпретації» Жан-Клод Рішар [9], відстоює соціально-політичну природу патриціансько-плебейського дуалізму, спростовуючи етнічні та релігійні гіпотези. На його думку, патриціат і плебс є насамперед соціально-політичними категоріями, які склалися поступово на початку республіки, а не вічними і незмінними інститутами. Мері Берд у науково-популярній праці «SPQR: Історія Стародавнього Риму» [10], розглядає плебейський рух в контексті ширших питань про римське громадянство і взаємовідносини держави з її «нижчими» верствами. На думку дослідниці, відчуження плебеїв від влади мало не лише майновий чинник, а й символічну та ритуальну сферу.

Натомість Юрген фон Унгерн-Штернберг [11], зосереджується на проблемі надійності пізньоримського літописання, що є основним джерелом знань про конфлікт станів. Він доводить, що такі ключові події, як децемвірат і

укладення Законів XII таблиць, набули свого канонічного образу в результаті тривалих ретроспективних переробок пізніших хроністів, які накладали на архаїку ідеологічні кліше своєї епохи.

Автор статті «Політичне значення кодифікації права в архаїчних суспільствах: нетрадиційна гіпотеза» Уолтер Едер [12], розробив концепцію того, що процес кодифікації права був обумовлений не стільки тиском плебейського руху, скільки внутрішніми потребами становлення аристократичного полісного ладу. Кодифікація слугувала інструментом легітимації аристократичної влади перед широким громадянством, а не поступкою плебейським вимогам.

Гаріет Флауер у книзі «Римські республіки» [13], запропонувала концептуальний перегляд самого поняття «Римська республіка». Вона доводить, що варто говорити про кілька послідовних «республік» з різним конституційним балансом. У контексті боротьби станів переходи між конституційними формами, не є лінійним «прогресом» від нерівності до рівноправності. Тим самим вона критикує телеологічну інтерпретацію і закликає вивчати кожну фазу конфлікту в її власних часових і структурних координатах.

Важливим доповненням до цих праць є узагальнюючі роботи з історії Давнього Риму. Насамперед виділимо фундаментальну академічну працю «Кембриджська історія Давнього світу», а саме сьомий том другої книги – «Від виникнення Риму до 220 р. до н.е.» [14]. У ній подано значний фактологічний матеріал та покликання на автентичні джерела, що дозволяють простежити основні віхи протистояння патриціїв та плебеїв. Окремі аспекти протистояння розглянуто в працях Джеррі Тоннера [15], Ентоні Еверіта [16], Гері Форсайта [7], Адріана Голдсуорті [17], Майкла Гранта [18], Роберти Стюарт [19]. Їхня важливість значною мірою визначається необхідністю вивчення загального контексту суспільно-політичного життя Римської Республіки та поточних політичних внутрішніх та зовнішніх подій, які впливали на гостроту протистояння патриціїв і плебеїв.

Таким чином, особливістю західної історіографії стало концептуальне осмислення патриціансько-плебейського протистояння, що пройшло складний шлях від ранніх раціоналістичних, етно-юридичних та класово-економічних моделей до глибокого міждисциплінарного синтезу на сучасному етапі. Якщо дослідники XIX – середини XX століття схилилися до абсолютизації окремих чинників – релігійного, цивілізаційного чи суто політичного, то сучасна наука відмовилася від сприйняття станів як застиглих первісних груп, переосмисливши їх як динамічні соціально-політичні категорії, а сам конфлікт – не як лінійну класову революцію, а як складний процес взаємодії, еволюційної кооптації еліт та інституційної модернізації римського поліса під впливом внутрішніх потреб та зовнішнього середовища.

Водночас у вітчизняній історіографії відчувається гострий дефіцит спеціальних монографічних досліджень, присвячених комплексному правовому, соціальному та інституційному аналізу станового розколу ранньої Республіки. Наявні розвідки здебільшого є фрагментами загальних праць зі стародавньої історії або уривками навчально-методичних посібників, як: В. Балух [20], О. Петrenchко [21], А. Хавр [22], С. Д'ячков [23], О. Мартем'янов [24], О. Кадєєв [25], В. Ставнюк [26], О. Бандровський [27]. Таким чином, якщо у світовій науці загальні причинно-наслідкові зв'язки конфлікту встановлені, то в українському науково-педагогічному просторі цей аналітичний потенціал залишається нерозкритим.

Джерельну базу дослідження складають наративні праці античних істориків. Першочерговим джерелом де згадується станова боротьба – є праця Тита Лівія «Від заснування міста» [28]. Про життя автора збереглося мало інформації. Відомо, що він народився в італійському місті Патавія в заможній сім'ї у 59 році до н. е., де навчався за класичною римською системою. Отримав риторичну і філософську освіту в рідному місті. Після закінчення громадянських війн переселяється до Риму. Де зближується з елітою римського суспільства та особисто з Октавіаном Августом. Приблизно в 27 році до н. е. він повністю віддається історичній праці – «Від заснування міста», яка стане

його головною працею якій він віддав 40 років свого життя. Не дарма Наталя Яковенко, яка здійснює переклад праці на українську мову, називає його «першим професійним істориком» [28, с. 331].

До нашого часу збереглося лише 35 книг, проте саме вони містять детальний виклад подій «боротьби станів» – від перших сецесій до остаточного зрівняння у правах. У I книзі, Лівій описує легенду про заснування міста, розподіл знатних родів, призначення «ста сенаторів», що пізніше «отримали йменування патриціїв» і зародження плебеїв [29].

У II книзі Лівій детально розкриває глибоку психологічну та політичну кризу, що призвела до Першої сецесії 494 року до н. е. Основною причиною стало засилля боргової кабали та жорстокість патриціїв до збіднілих плебеїв-воїнів, які поверталися з полів війни, прямо до приватних в'язниць своїх кредиторів.

В наступних книгах Лівій розкривають обставини постійних конфліктів між плебеями та патриціями продовж 450-290 рр. до н.е., зокрема прийняття законів Ліцинія і Секстія, законів, що дозволяли вступати у шлюб між різними станами, висвітлює останні етапи боротьби плебеїв за рівноправність, коли їм відкрили доступ до консульської посади і завершення боротьби у 293-290 рр. до н.е., що розкрито в X книзі. Таким чином, значна частина грандіозної історичної праці Тита Лівія присвячена детальному висвітленню багаторічної політичної боротьби між патриціями і плебеями в Римській республіці.

Критично важливим альтернативним джерелом є «Римські старожитності» Діонісія Галікарнаського [30], яскравий приклад ідеологічно заангажованої прагматичної історіографії кінця I ст. до н. е. В ній автор піддав ревізії моменти станового конфлікту, відверто пропагував ідеалізований образ ранньої клієнтели як гармонійного союзу, наголошуючи на обов'язку плебеїв підкорятися патриціям, а штучно змодельованими промовами Аппія Клавдія на Форумі ретранслявав консервативну ідею Сенату як єдиного гаранта стабільності. Цілеспрямовано згладжував радикальний характер сецесій,

штучно зміщуючи акценти з класової ненависті знедоленого плебсу на юридичні процедури та раціональні компроміси еліт із позиції закону й сили.

Завдяки Діонісію, ми отримуємо додаткову інформацію про приховані механізми ідеологічного тиску патриціату, деталізовану структуру релігійно-політичних маніпуляцій еліт, а також альтернативні фіксації правових прецедентів і промов, що не увійшли до праці Лівія. Порівняння цих двох авторів уможливорює точну реконструкцію реальної, а не глянцевої соціально-економічної природи станового розколу ранньої Республіки, оголюючи автентичні витoki формування її державних інститутів.

Додаткову інформацію отримуємо із «Порівняльних життєписів» Плутарха [31], де він дає унікальні деталі щодо соціального розколу та станової боротьби у трьох ключових біографіях римських діячів: Публія Валерія Попліколи [32], початку зародження республіки, Гая Марція Коріолана [33], де події присвячені початку V ст. до н.е. і Марка Фурія Камілла [34], де висвітлює події кінця V – початку IV ст. до н. е.

У «Життєписі Коріолана» Плутарх детально описує соціально-економічне тло Першої сецесії 494 р. до н. е., акцентуючи увагу на безкомпромісності кредиторів, де «народ бився не шкодуючи сил і здобув перемогу, але лихварі, як і раніше, не давали боржникам жодної поблажки». Фіксує відхід плебсу на Священну гору «бідняки несподівано, зібравшись усі разом і покликавши один одного не падати духом, залишили Рим» та безпосередній механізм заснування інституту народних трибунів, де плебеї отримали дозвіл «вибирати зі свого середовища п'ятьох заступників для тих, кому знадобиться допомога, – тепер цих посадових осіб називають народними трибунами» [33].

Допоміжними для розуміння правових аспектів боротьби станів є трактати Цицерона «Про державу» [35], та «Про закони» [36], в яких автор розкриває релігійну монополію патриціїв – зокрема їхнє виключне право на ворожіння та контроль за судовим календарем. Та праця братів Гая і Секста Помпоніїв – «Дигести Юстиніана» [37], в якій документується законодавча

рівність плебісцитів у тій формі, як її інтерпретувала класична римська юриспруденція. Вони є невід’ємними для розуміння довготривалих правових наслідків «боротьби станів».

Таким чином, використані у дослідженні історичні праці та джерела дозволяють запропонувати сучасні підходи до подієвої історії протистояння станів у Давньому Римі та запропонувати інтерпретації їх значення в контексті виникнення і становлення Римської Республіки.

РОЗДІЛ 2.

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ ПЕРЕДУМОВИ КОНФЛІКТУ В РИМСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

2.1. Генеза патриціанського стану

Дослідження римської общини неминуче впирається у важливу проблему античної історіографії – походження та формування патриціанського стану. Античні автори змальовували патриціат як споконвічну, майже сакральну аристократію, наділену монополією над релігією та політикою. Проте сучасна історична наука радикально це переосмислює. Аналіз генези патриціату вимагає відмови від спрощених етнічних чи суто майнових класифікацій на користь дослідження складних процесів соціальної стратифікації, трансформації родової структури наприкінці царської епохи та свідомого політичного закриття еліти на етапі становлення ранньої Республіки.

Патриції (лат. *patricii*, від *pater* – батько) – найдавніша римська знать, що входила до родової общини і становила римський народ, який протистояв плебеям. Після виділення з роду вельможних патріархальних сімей до патриціїв почала належати тільки родова аристократія, предки якої колись становили царський сенат [85, с. 129].

Тит Лівій зазначає, що задля подолання демографічної кризи та зміцнення військово-політичного потенціалу новоствореного міста, Ромул «вдався до старого прийому», скликаючи безліч людей «темного і низького походження», після чого «він призначає сто сенаторів», яких в майбутньому назвуть – отцями, «а їхні нащадки отримали йменування патриціїв» [38].

Німецький історик Нібур висував гіпотезу, що патриції були завойовниками, а плебеї – підкореним населенням [1]. Однак ця думка не знайшла підтвердження в джерелах і нині залишається маргінальною. Проте основною залишається теорія корінного населення, що являло собою римський народ. На противагу йому Тім Корнелл послідовно доводить, що патриціат – це

результат тривалого соціокультурного процесу розвитку римських родів. Він наголошує, що «в царську епоху ці роди поступово накопичували багатство земельних наділів та релігійний авторитет, які наприкінці VI ст. до н.е. вони остаточно трансформували у замкнену політичну монополію патриціату» [6, с. 245].

Патриціанська соціальна організація була заснована на родинних групах, які називалися родами. Кожен рід відводить своє походження до свого предка. Патриціанські роди були патрілінійними і патріархальними. Вони відігравали важливу роль на рівні патриціанської соціальної організації. Їх замкнута структура спорідненості була настільки суворо регламентована, що за часів республіки кількість патриціїв неухильно зменшувалася. Коли виникла республіка, найвпливовіші роди поступово узурпували ключові посади в управлінні общиною, монополізували релігійні функції, перетворили сенат на ексклюзивну олігархічну інституцію для управління Римом [39, с. 255].

Патриції були економічно, політично і соціально домінуючою групою. Народитися патрицієм означало автоматичний доступ до багатства, політичної влади та високого соціального і ритуального статусу. Ним не можна було стати, здобувши багатство чи політичну владу, ним потрібно було народитись. Діти від шлюбу між патрицієм та плебеєм не визнавалися повноправними членами патриціанського роду, що створювало систему станової ендогамії.

Патриції здійснювали контроль над римською релігією. Характерною рисою Римської держави було те, що вона не мала окремої жрецької касты. Загалом деякі жрецтва передбачали заборону на політичну діяльність, але навіть вони були закріплені винятково за патриціями, а в пізніші періоди чинні політики доволі часто входили до складу жрецьких колегій – принаймні тих, що виносили рішення з найбільш важливих релігійних питань [14, с. 190].

Соціально-економічний статус патриціїв у ранній Республіці характеризувався низкою привілеїв. По-перше, патриції були великими землевласниками. Після скасування царської влади у 509 р. до н.е. саме патриціанські роди контролювали значні земельні масиви, зокрема так звану

громадську землю, захоплену в результаті воєн. Хоча формально ця земля належала римській общині, фактично патриції використовували її у власних інтересах, сплачуючи символічну орендну плату [2, с. 40].

По-друге, патриції монополізували політичну владу. У ранній Республіці лише патриції мали право обіймати вищі магістратури – консулат, претуру, цензорство. Вони домінували в сенаті, визначаючи зовнішню політику, контролювали фінанси, наглядали за релігійним життям [19, с. 80].

По-третє, патриції зберігали за собою виключне право на зайняття жрецьких посад. Основні жрецькі колегії – понтифіки, авгури, фламینی – комплектувалися виключно з патриціїв. Це було особливо важливо в суспільстві, де релігія глибоко проникала у всі сфери життя, а релігійні авторитети впливали на політичні рішення [14, с. 212].

По-четверте, патриції мали виключне право тлумачити закони та звичаї. У Римі довгий час не існувало писаного права, і знання правових норм передавалося усно всередині патриціанських родів. Це давало величезні переваги в судових справах та дозволяло маніпулювати правосуддям.

Кількість патриціанських родів у ранній Республіці була обмеженою приблизно до п'ятдесяти патриціанських родів, хоча точна їх кількість залишається дискусійною. Лівій у своїй праці згадує декілька з них: «Юліїв, Сервіліїв, Квінтіїв, Геганіїв, Куріаціїв і Клеліїв» [40].

Всередині патриціату існувала певна ієрархія. Найбільший вплив мали так звані старші роди, які претендували на найдавніше походження. До них належали Емілії, Корнелії, Фабії. Існували також молодші роди, прийняті до патриціату пізніше. Серед відомих належав рід Октавіїв. Гай Светоній у розділі «Божественний Август» пише, що: «цю родину разом з іншими меншими родинами цар Тарквіній Пріск увів до сенату, а згодом Сервій Тулій перевів її в патриції». Дещо пізніше родина знову перейшла до плебеїв, і аж після довшого часу Божественний Юлій повернув її назад у патриції» [41].

Таким чином, патриціат являв собою закріплену родову аристократію, що сформувалася ще в царський період римської історії та зберігала його панівне

становище впродовж всього раннього республіканського часу. Походження патрицій залишається дискусійним питанням: попри створення традиційних версій – від легенди про сотню senatorів Ромула до гіпотез про етнічну відмінність патрицій від плебеїв, – сучасна наука схиляється до висновку про поступове формування патриціату як спадкової землевласницької еліти в процесі становлення римської громади.

Привілеювання позиції патриціїв трималося на чотирьох взаємопов'язаних підвалинах: монополії на земельну власність, відповідному праві обіймати магістратури й senatorські посади, контролю над жрецькими колегіями та альтернативному праві тлумачити незаписані правові норми. Саме остання матеріальна – усна й закрита природа римського права – виявляється найбільш конфліктною у стосунках із плебеями і в остаточному підсумку стає одним із головних рушіїв кодифікаційного процесу середини V ст. до н. е.

Внутрішня структура патриціату, побудована на системі родів з чіткою ієрархією старших і молодших родів, забезпечувала його утворення як стану, але водночас прирікала його на чисельне скорочення через жорстку ендогамію. Це внутрішнє протиріччя, поряд із зростаючим економічним і військовим значенням плебеїв, заклало підґрунтя для тривалої «боротьби станів», аналізу якої присвячені наступні підрозділи роботи.

2.2. Формування плебсу та його правове і майнове становище

Плебеї (лат. Plebs – простолюдин) – незнатне, вільне населення Стародавнього Риму, яке не входило до родової общини і не мало права на землю, а також політичних і релігійних прав, на відміну від патриціїв.

Тит Лівій описує, як і звідки взялися плебеї, а саме як Ромул задля збільшення кількості жителів міста застосував інклюзивну модель, відкривши ворота для жителів навколишніх поселень, більшість із яких була людьми «темного й низького походження». При цьому не йшлося, чи це була «юрба волоцюг» чи «вільний чи раб» [42]. Це ж саме бачимо і в Діонісія

Галікарнаського про залучення втікачів «не зважаючи ні на їхні нещастя, ні на талани» ціль є посилити власне місто і «зменшити сили сусідів» [43].

Окрім втікачів, число плебеїв поповнювалося за рахунок завоювань. Плебеї ставали особисто вільними і користувалися заступництвом закону. Вони могли займатися ремеслами, торгівлею, набувати власності, але не брали жодної участі в управлінні [44, с. 336]. Таку ж думку підтримував Г. Нібур, обґрунтовуючи тезу про те, що ранній Рим був спільнотою двох різних етносоціальних груп, де «одна володіла суверенітетом, а інша довгий час залишалася поза політичним тілом держави, перебуваючи у стані соціальної та правової підпорядкованості» [1, с. 267]. На противагу їм Теодор Моммзен стверджував, що плебеї походять із клієнтів, що були напіввільними-напівзалежними, адже «це були чужинці, якими опікувався в громаді хтось із громадян, і їхні нащадки, а також відпущені на волю раби» [2, с. 17].

Підкоривши навколишні міста, Рим забирав з собою жителів, надаючи їм статус клієнта. Частина переселялася, а частина залишалася на місці, проте мала жити в неукріплених містах. Клієнтами ставали й ті, хто був в економічній скруті і не міг виступати за себе у суді, бо не був з привілейованого стану, вони перебували поза родовою організацією патриціїв, не належачи до «римського народу», не маючи доступу до общинної землі [45, с. 446].

Тім Корнел та Ендрю Лінтот вважають, що плебс не був окремим етносом чи станом від самого початку, а сформувався поступово з різних непатриціанських елементів римської громади [6; 46]. Такої ж думки дотримується і Гері Форсайт, який трактує плебс як «політичну та соціальну категорію, що виникла в процесі розвитку ранньої республіки» [7, с. 245].

Якщо говорити про соціальний склад плебсу, то він не був однорідним. Були заможні плебеї, які володіли певною власністю, займалися торгівлею або ремеслом, мали рабів і клієнтів, а деякі з них були багатшими за патриціїв. Та бідні плебеї-селяни, дрібні землевласники, безземельні, міські ремісники, які ледве зводили кінці з кінцями.

Таким чином, комплексний аналіз традиційних та сучасних історіографічних концепцій дозволяє реконструювати процес формування плебейського стану як складну соціокультурну та правову еволюцію ранньоримського суспільства. В еволюції наукової думки щодо генези плебсу простежується чітка закономірність. Класичні теорії XIX – початку XX століття абсолютизували чинник зовнішнього завоювання, трактуючи плебс як підкорене населення, позбавлене політичних прав. Водночас патріархально-інституційний підхід Т. Моммзена виводив плебейський стан із маси архаїчних клієнтів та відпущеників, які залежали від патриціанських родів.

Натомість сучасне антикознавство переосмислює плебс не як споконвічно задану етнічну чи ізольовану групу, а як штучний політичний і соціальний конструкт ранньої Республіки. Плебейський стан сформувався історично в процесі консолідації та внутрішньої самоорганізації абсолютно різних непатриціанських елементів, об'єднаних спільним фактором виключенням із релігійної, земельної та магістратської монополії патриціїв.

Майнове та правове становище раннього плебсу відзначалося глибокою внутрішньою стратифікацією та правовим дуалізмом. Володіючи особистою свободою, правом на економічну діяльність та майновими правами, плебеї залишалися цілковито інституційно позбавленими доступу до громадської землі, сакральних ауспцій і вищого управління. Саме ця внутрішня неоднорідність, де економічні інтереси збіднілих дрібних землевласників та боржників переплелися з амбіціями заміжньої плебейської верхівки, перетворила плебс на потужний і динамічний політичний рух, чие протистояння з патриціатом визначило вектор конституційного розвитку Римської Республіки.

2.3. Встановлення Республіки і витоки конфлікту

Боротьба патриціїв і плебеїв не виникла раптово, а була результатом накопичення комплексу протиріч, що охоплював всі сфери суспільного життя.

Економічні протиріччя були одними з найгостріших та найбільш відчутних для широких мас плебейського населення. Центральне місце серед цих протиріч посідало аграрне питання – проблема розподілу землі та доступу до земельних ресурсів.

Після скасування царської влади значні земельні масиви, що раніше належали царю, перейшли в розпорядження республіки. Формально вони належали всьому римському народу. Однак фактично патриціанська еліта розпоряджалася цими землями на свій розсуд, «багатії просто приєднували до своїх володінь землю і поводитися з нею як зі своєю спадковою власністю, а бідняки зубожіли ще більше і потрапляли в повну залежність від заможних землевласників» [14, с. 345].

Історик Апіан Александрійський підтверджує цей механізм соціально-економічного витискання тим, що землі плебсу «багатії часто скуповували за їхньою згодою або віднімали силою» [47]. Часті війни зумовлювали, щоб плебеї добровільно йшли в боргову кабалу, адже, повертаючись додому з війни, вони часто знаходили свої господарства в руїнах. Щоб їх відновити, прогородувати родину, вони змушені були звертатися за позиками до заможних сусідів, зазвичай патриціїв, і таким чином добровільно потрапляли у боргову кабалу, де з ними жорстоко поводитися.

Тит Лівій наводить приклади такого поводження, коли через місто вели боржників, один з них вибіг до народу шукаючи порятунку, побачивши це його запитали, чому він має такий вигляд, на що він відповів: «доки він воював на Сабінській війні, його поле спустошили, і він не лише втратив урожай, а й згорів його дім, усе майно було розграбоване і ось у такий лихий час від нього стали вимагати податок, і він став боржником. Борг, що зріс через відсотки, позбавив його батькового й дідового поля, далі решти статків, аж врешті і кредитор взяв його не тільки в рабство, а й у боргову в'язницю на тортури» [48].

Водночас військова сфера надавала плебеям дієві важелі впливу на політичну ситуацію, оскільки саме вони становили основу збройних сил Риму.

У часи, коли Республіка опинялася перед обличчям зовнішньої небезпеки, плебеї відмовлялися брати участь у військових наборах, вимагаючи вирішити їх соціально-економічні чи правові вимоги. Використання такої тактики бойкоту виявилось надзвичайно ефективним інструментом політичного тиску, адже загроза ворожого вторгнення змушувала патриціїв йти на компроміси.

Яскравим прикладом застосування цієї стратегії є події, описані Лівієм. У 495 році до н. е. на Республіку напали вольски, та попри це плебеї переконували один одного не записуватися до війська. Щоб врегулювати кризу та відновити боєздатність армії, консул Публій Сервілій був змушений піти на поступки та підкріпити довіру народних зборів спеціальним едиктом згідно яким заборонялось тримати римського громадянина в кайданах або під вартою, якщо це позбавляло його можливості виконати військовий обов'язок. Крім того, надавалися гарантії недоторканності майна, поки воїн перебуватиме у таборі, ніхто не привласнить і не продасть та не затримає його дітей чи онуків. Лише після оприлюднення цих правових гарантій боржники погодились поповнити лави консульського війська [49].

Правова дискримінація плебеїв теж була не менш важливим чинником конфлікту. Основна проблема полягала в тому, що римське право не було кодифіковане і існувало у формі усних традицій і звичаїв, які передавалися всередині патриціанських родів та жрецьких колегій.

Патриції-понтифіки, які були хранителями прав, могли тлумачити закони на свій розсуд. Плебеї, не знаючи точних формулювань законів, не могли ефективно захищати свої права в судових справах. Патриціанські судді користувалися цим незнанням для винесення рішень на власну користь. Марк Тулій Цицерон писав, що про дні судочинства «знали тільки нечисленні люди». Вони визначали, коли і в які дні можна вести судові справи, а коли ні. Маніпулюючи цим, вони відкладали невігідні для них судові справи або, навпаки, прискорювали ті, що їх влаштовували [50].

Також для конфлікту між плебеями відіграла роль монополія патриціїв над магістратурами, адже усі ключові рішення приймалися виключно в

інтересах патриціїв. Консули, які були виконавчою владою, претори, які керували правосуддям, цензори, які проводили перепис населення та розподіляли громадян за центуріями – обиралися лише з патриціїв. Сенат — найвпливовіший орган римської держави, повністю складався з патриціїв. Саме Сенат визначав зовнішню політику, контролював фінанси, наглядав за магістратами. Плебеї були повністю відсторонені від участі в цьому органі.

Підсумовуючи попередні матеріали, можна вважати, що важливим чинником тривалого безправ'я плебеїв на початковому етапі Республіки була повна відсутність власних інституцій для захисту станових інтересів. До створення магістратури народних трибунів уособленням державної влади були виключно патриціанські магістрати, які послідовно ігнорували потреби неповноправного населення.

Проте системні, економічні та правові утиски стали каталізатором формування політичної самосвідомості плебейства. Це усвідомлення диспропорції між колосальним внеском у захист держави та повним політичним безправ'ям трансформувало стихійні протести в організований рух.

Особливу роль у цьому процесі відігравала плебейська еліта – верства заможних плебеїв, які завдяки ремісничій та торговельній діяльності зуміли накопичити значний капітал. Володіючи фінансовими ресурсами, освітою та досвідом управління, вони найгостріше відчували станові обмеження, які блокували їм доступ до вищих магістратур і Сенату. Саме ця майнова група стала організаційним ядром та ідеологічним лідером плебейського руху, зумівши спрямувати стихійне невдоволення бідноти у русло чітких політичних вимог.

РОЗДІЛ 3.

СТАНОВИЙ КОНФЛІКТ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКИХ ІНСТИТУТІВ (V-III СТ. ДО Н. Е.)

3.1. Становлення інституту захисту прав плебеїв: сецесії та кодифікація римського права у «Законах XII таблиць»

Перехід від прихованого соціального напруження до відкритої фази станового протистояння в ранній Римській Республіці ознаменувався пошуком радикально нових форм політичної боротьби. Центральне місце у цьому процесі посіли сецесії – унікальна для античного світу форма загальнонаціонального військово-політичного страйку. Перша сецесія не лише продемонструвала патриціям критичну залежність Риму від плебеїв, а й заклала підвалини для створення принципово нового інституту захисту – народних трибунів. Проте тривала інституціоналізація прав плебсу була неможливою без ліквідації патриціанської монополії на суд та інтерпретацію звичаєвого права. Це зумовило логічний перехід руху від завоювання політичних посад до вимоги фіксації єдиного для всіх громадян писаного закону, що втілювалося у діяльності колегії децемвірів та створенні «Законів XII таблиць».

Перебуваючи у складному становищі і будучи позбавленими політичних прав, плебеї вирішують діяти. Проте замість радикальних дій чи спроб повалити існуючу систему вони обрали шлях мирного протесту та висунення вимог.

В 494 році до н. е. було організовано перший масовий відхід із міста, що увійшов в історію як перша сецесія – «вихід плебеїв». Плебс просто зібрав речі і покинув місто, переселившись на Авентинський пагорб чи Священну гору, де збудували табір, утворив власні народні збори і обрав своїх посадових осіб, яких називав трибунами, щоб захищати свої інтереси від дій патриціїв. Їхня стратегія полягала в тому, щоб домогтися поступок і покращення свого становища в рамках наявної системи, не руйнуючи її повністю [2, с. 40].

Лівій достеменно описує процес сецесії: «Плебеї за ініціативи Сицинія здійснили без дозволу консулів сецесію на Священну гору за річкою Аніеном, у трьох милях від міста». Там, без жодного вождя, вони обнесли свій табір валом і ровом та спокійно вичікували впродовж кількох днів, нікого не тривожачи й ніким не потривожені» [51].

Охоплені страхом перед можливою війною, патриції вирішують привести громадян до згоди. Для цього вони неодноразово скликали сенат, на якому не могли дійти консенсусу. В останньому скликані сторони, дійшовши згоди, вирішили відправити послів. Діонісій Галікарнаський, на відміну від Лівія, більш детально подає нам події, в яких описує етапи вирішення проблеми. На його думку, було обрано «десять осіб, найвидатніших із найстаріших сенаторів». Діонісій поіменно називає кожного учасника делегації. Посли мали виконати доручення, а саме: «примирити плебс із патриціями тими заходами, якими зможуть, без хитрощів і обману, і без зволікання привести втікачів додому» [52].

З цим завданням справився Агрипа Мененій, один із десяти послів, відправлених до плебеїв. Обидва автори детально описують сцену, де Мененій розповідає байку, яка характеризує плебеїв і патриціїв, завдяки якій вдалося примирити сторони.

Лівій пише: «Увійшовши до табору, він, як передають, не робив нічого іншого, лише по простому розповів старовинну байку. Мовляв, за тих часів, коли в людині ще не було, як тепер, усе узгоджено, а кожний член тримався власної думки і говорив своє, решта членів обурилися, що всі їхні зусилля та праця йдуть на службу шлункові, натомість шлунок, сховавшись посередині, нічого іншого не робить, лиш насолоджується отриманою від них вигодою. Тому-то вони змовились, щоб ані рука не підносила до рота хліб, ані рот не брав піднесеного, ані зуби його не жували. Отак у гніві вони задумали приборкати шлунок голодом, аж урешті й самі члени, і все тіло вкрай охляли. Відтак стало зрозуміло, що служба шлунку також навряд чи безплідна, бо він більше годує, ніж годується, повертаючи всьому тілові те, чим ми живемо й

харчуємося, і порівну та своєчасно розподіляє по венах кров разом зі спожитою їжею» [53].

Вислухавши Мененія, плебеї не одразу повернулися у місто. Вони знали, що тільки повернувшись в місто, патриції знову безкарно будуть їх експлуатувати. Задля того, щоб не допустити цього, було укладено угоду «згідно з якою плебс матиме свої недоторканні магістрати, що надаватимуть йому допомогу проти консулів, і що жодному сенаторові буде невільно посідати цей уряд. Так було обрано двох трибунів плебсу – Гая Ліцинія і Луція Альбіна» [54].

Укладаючи дану угоду, патриції висунули свої вимоги до посади народного трибуна. Згідно ними влада народного трибуна «була безсила поза містом, перед військовою владою консула», але «в цивільному прояві вона була цілком рівною з консульською» [2, с. 41]. Народний трибун одержав механізм, рівноправний консулові. Він міг своїм вето зупинити будь-яку дію влади – судовий розгляд, покарання; трибун міг залучити до відповіді та ухвалити рішення щодо будь-якої посадової особи, навіть і щодо консула, не чекаючи закінчення терміну його повноважень; апеляцію на рішення трибуна допускали тільки до тих же зборів у куріях, які обирали трибунів і де плебеї відігравали переважну роль [2, с. 42].

В пізніший період історії Республіки інститут трибунів видозмінився, але головне його завдання залишилося незмінним: «надавати допомогу громадянам та захист від свавілля магістратів» [14, с. 280]. При цьому недоторканність трибунів продовжила слугувати для того, щоб захищати їх у тих випадках, коли вони здійснювали втручання подібного роду.

Спосіб обрання народних трибунів також змінювався. Спочатку їх обирали на плебейських зборах, організованих за куріями або трибами, а згодом встановилася система обрання на трибутних коміціях – народних зборах, організованих за територіальним принципом [55].

Народні трибуни володіли унікальним набором повноважень, який робив їх потужними інструментами захисту плебеїв. Право вето було найважливішим

повноваженням трибунів. Вони могли накладати вето на будь-яке рішення будь-якого магістрату, сенату або народних зборів. Достатньо було одного трибуна, щоб заблокувати рішення. Це право мало як позитивні, так і негативні аспекти. З одного боку, це дозволяло ефективно захищати плебеїв від несправедливих законів чи рішень. З іншого боку, паралізувало роботу уряду, якщо трибуни зловживали цим правом. В історії Республіки були випадки, коли трибуни блокували важливі державні рішення з особистих або політичних мотивів.

Особа народного трибуна була оголошена священною та недоторканою. Будь-яка спроба завдати шкоди трибуну, перешкодити його діяльності або не виконати його розпорядження розглядалася як святотатство та каралася смертю. Порушника міг вбити будь-хто з плебеїв без судового розгляду, і це не вважалося вбивством. Ця сакральна недоторканність забезпечувалася спеціальною клятвою, яку плебеї приносили під час створення інституту трибунів. Вони заприсягалися захищати трибунів навіть ціною власного життя та помститися будь-кому, хто посягне на них. Діонісій детально її передав: «Нехай ніхто не спонукає плебейського трибуна, хоч одного з багатьох, нічого робити проти своєї волі; не січе його батогами; не наказує іншому висікти; ні вбиває, ні наказує іншому вбити. Якщо ж хтось зробить щось із того, що забороняється, нехай буде проклятий, а його майно присвячене Церері. І якщо хтось вб'є того, хто зробив це, то вбивцею не буде» [56].

Трибуни могли скликати збори плебеїв для обговорення питань, що стосувалися плебейського стану, приймати рішення, мали право розслідувати злочини проти плебеїв, притягати винних до відповідальності і накладати штрафи. Вони могли судити навіть високопоставлених патриціїв, якщо ті порушували права плебеїв. Даний приклад описаний в Лівія де відбувається судовий процес патриція Марція Коріолана, якого трибуни «звинуватили у зневазі до плебеїв» [57].

Отримавши інститут захисту, плебеї не були повністю захищені, адже тоді римське право існувало у формі неписаних звичаїв та традицій. Знання цих

звичаїв передавалося усно всередині патриціанських родів і зберігалось понтифіками. Відсутність фіксованого законодавства дозволяла знаті тлумачити норми на власний розсуд, що робило плебеїв абсолютно беззахисними в судових спорах. Тому вимога кодифікації права стала ключовим елементом плебейської програми, оскільки без правової визначеності реалізація інших реформ була неможливою [2, с. 41].

Вимога кодифікації права була частиною ширшої плебейської програми, яка також включала аграрну реформу, полегшення боргового тягара, допуск до магістратур. Проте саме правова реформа мала першочергове значення, оскільки від неї залежала можливість захисту всіх інших прав.

Згідно Лівія, боротьба за написання законів бере свій початок в 461 році до н. е. Трибун Гай Терентилій Гарса, запропонував прийняти ухвалу про «обрання п'яти мужів для укладання законів про консульську владу», щоб народ міг визначити обсяг права, яким би «консули користувалися не за власною волею чи на свій розсуд, а в межах закону» [58]. Проте, патриції відтягували написання, апелюючи різними факторами. Та в 454 р. до н. е. не витримавши тиску з боку плебсу, було вирішено відправити до Афін делегацію, яка мала «переписати знамениті закони Солона й познайомитись з рештою усталених правових звичаїв грецьких держав» [59].

Окремі дослідники ставлять під сумнів, що саме до Афін було відправлено делегацію. Так, Джон Д'Армс доводить, що місцем ознайомлення з грецьким законодавством були Куми — найближча до Риму грецька колонія, яка була головним транзитером грецької культури. Саме там римляни запозичили алфавіт, тож логічно, що й правові норми вони вивчали там, а не за морем [60, с. 153].

Проте Тім Корнелл зазначає, що версію про Афіни не варто відкидати як чисту вигадку. Він вказує на історичний контекст: «середина V ст. до н.е. — це епоха розквіту Афінської демократії за Перікла. Афінські закони гриміли на все Середземномор'я. Прямі правові паралелі між Законами XII таблиць та

законами Солона свідчать, що римляни цілеспрямовано шукали саме афінські зразки» [6, с. 356].

У 451 році до н. е. в Римі змінюється влада. Замість двох консулів Республікою править інститут з десяти чоловік, яких називають децемвірами [86, с. 197]. Їх завдання полягає в написанні законів. Причиною створення колегії децемвірів стало прагнення догодити плебеям. Діонісій детально описує створення децемвірату. За консула Аппія Клавдія було запропоновано «обрати з числа senatorів десять найвидатніших чоловіків», щоб вони правили рік, «маючи повну владу в державі, яку мали консули» [61]. Перша колегія децемвірів на чолі з Аппієм Клавдієм складалася виключно з патриціїв. Протягом року децемвіри написали перші десять таблиць, які були виставлені на форумі для публічного ознайомлення та обговорення. Ці закони, мовляв, «урівнюють найвищих із найнижчими» [62].

На противагу Лівію і Діонісію, Страбон вказував на те, що до написання тексту був залучений грек-вигнанець Гермодор: «Ця людина, здається, написала для римлян деякі закони» [63]. Такої ж думки притримується Піліній Старший і Мела Помпоній. Піліній пише, що «На Коміції стояла також споруджена державою (статуя) Гермодора Ефеського, тлумача законів, які укладалися децемвірами» [64].

Якби не було, проте цих десяти таблиць виявилось недостатньо для повної кодифікації права. Тому на наступний рік 450 р. до н.е. була обрана нова колегія децемвірів, яка, за деякими свідченнями, включала плебеїв. Ця колегія додала ще дві таблиці, завершивши роботу над кодексом. Стосовно змісту цих законів, то, як відомо, оригінальні таблиці не збереглися – вони зникли під час галльського нашествя 390 р. до н.е. або були знищені пізніше. Наше знання змісту Законів базується на фрагментах, процитованих у працях пізніших римських юристів, істориків та письменників [65].

Відомо, що закони охоплювали майже всі сфери правових відносин, врегульовували цивільне судочинство: процедуру розгляду справ, викликів до суду, виконання судових рішень, відповідальність боржників. Сімейне та

спадкове право: шлюб, розлучення, усиновлення, опіка, спадкування. Тут закріплювалася абсолютна влада батька над дітьми, включаючи право життя і смерті, але також встановлювалися обмеження цієї влади. Регулювання питання власності, угоди купівлі-продажу, позики, заповіти. Встановлювалися форми передачі власності, строки давності для набуття права власності. Стосувалися земельних відносин, шкоди, завданої майну, крадіжки. Тут встановлювалися чіткі норми відповідальності за різні види порушень, розміри штрафів і компенсацій [7, с. 167].

В таблицях IX–X містилися норми публічного права: заборону привілеїв для окремих осіб, процедуру прийняття законів, правила поховання, обмеження розкошів під час похоронних церемоній. Особливо важливою була норма про те, що смертні вироки можуть виноситися лише центуріатними коміціями [55]. Таблиці XI–XII, додані другою колегією децемвірів, містили додаткові норми, зокрема заборону шлюбів між патриціями та плебеями, яке буде скасовано пізніше [55].

Після першої сецесії та прийняття Законів Дванадцяти таблиць боротьба патриціїв і плебеїв не припинилася. Основні протиріччя – економічні, політичні, правові – залишалися невирішеними, що призводило до нових конфліктів та другої сецесії. Згідно з традиційною версією, вона була спровокована тиранією децемвірів. Після завершення роботи над Законами Дванадцяти таблиць друга колегія децемвірів на чолі з Аппієм Клавдієм відмовилася скласти повноваження та продовжувала правити як тирані. З часом влада децемвірів почала нагадувати царську, і це насторожило усіх. Лівій пише, що децемвіри знахабніли і дійшло до того, що повторилася історія, яка сталася з останнім царем Риму Тарквінієм Гордим. «Одна й та сама причина не лише позбавила влади царів, а й поклала край правлінню децемвірів», — підсумовує Лівій [66].

У основі цих збігів – історія зганьблених римлянок – Лукреції та Віргинії. Лівій та Діонісій описують драматичну історію про Вергінію – дочку плебея Вергінія. Очільник децемвірів Аппій Клавдій, зажадав дівчини і, користуючись

своєю владою, намагався заволодіти нею. Коли це не вдалося зробити звичайним шляхом, він організував фіктивний суд, на якому його підставна особа заявила, що Вергінія насправді є рабинєю. Щоб врятувати доньку від наруги, Луцій Вергіній зважується на рішучий крок, вихопивши в різника ніж, зі словами: «Лише в такий спосіб, дочко, я можу відпустити тебе на свободу» [67].

Після вбивства дочки Вергіній прибув до війська, яке перебувало на Вецилійовій горі, де викликав у воїнів збурення, що призвело до заворушення. Плебеї в цей час відійшли на Священну гору, вимагаючи покарання децемвірів та відновлення консулату і трибунату. Побоюючись повторення подій 494 року і загрози зовнішнього нападу, сенатом було ухвалено, «щоб усі децемвіри зараз же склали уряд» [68].

Результатом другої сецесії стали так звані закони Валерія і Горація, що були прийняті консулами Луцієм Валерієм та Марком Горацієм у 449 р. до н.е. Ці закони підтвердили сакральну недоторканність народних трибунів та едилів, встановили, що будь-яка спроба створити магістратуру без права апеляції до народу карається смертю, надали плебісцитам обов'язкову силу для всього народу. Закони зобов'язали консулів передавати постанови сенату на зберігання едилам, щоб патриції не могли втаємничувати або фальсифікувати рішення [7].

Події першої половини V ст. до н. е. ознаменували перехід станового конфлікту в Ранній Римській республіці у відкрите правове русло, де першочерговим інструментом боротьби плебеїв стали сецесії. Перший масовий відхід плебсу в 494 р. до н. е. виявився ефективною формою військово-політичного страйку. Він продемонстрував патриціям критичну залежність держави від військової сили незаможних громадян, що змусило владну еліту піти на компроміс, зафіксований у дипломатичній місії Агріппи Мененія, та визнати правомірність вимог протестувальників.

Головним інституційним здобутком цього етапу стало створення магістратури народних трибунів. Одержавши завдяки сакральній клятві

плебейської громади недоторканність та право вето, трибуни перетворилися на дієвий механізм захисту від магістратського свавілля. Поступова еволюція цієї посади від суду над Марцієм Коріоланом до обрання на трибутних коміціях засвідчила інтеграцію суто станових органів плебсу в загальнодержавну систему «стримувань і противаг».

Подальша боротьба, розпочата ініціативою Гая Терентілія Гарси, змістила акценти від персонального захисту трибунами до системної кодифікації права задля ліквідації панівної монополії понтифіків. Результатом стало створення «Законів XII таблиць» децемвірами у 451–450 рр. до н. е. Попри історіографічні дискусії щодо джерел кодексу, ці закони заклали фундамент майбутнього римського права. Проте кодекс мав компромісний характер: гарантуючи процесуальну рівність, він водночас легалізував станову сегрегацію через заборону міжстанових шлюбів та зберіг жорстку боргову кабалу.

Спроба другої колегії децемвірів на чолі з Аппієм Клавдієм узурпувати владу викликала другу сецесію 449 р. до н. е., де трагічна загибель Вергінії провела чітку наративну паралель між магістратською тиранією та поваленим царським режимом. Фіналом цього протистояння стало ухвалення Валеро-Горацієвих законів, які остаточно ліквідували децемвірат, реставрували трибунат і надали плебісцитам обов'язкової сили. Підпорядкувавши Сенат контролю плебейських едилів та заборонивши створення безвідкличних магістратур, ці закони завершили формування правової бази для подальшої політичної інтеграції римського громадянського суспільства.

3.2. Розширення цивільних та політичних прав плебеїв: від закону Канулея до реформ Ліцинія і Секстія

Закони Дванадцяти таблиць середини V ст. до н. е. закріпили багато існуючих норм. Найбільш дискримінаційним їхнім положенням була заборона шлюбів між патриціями та плебеями. Ця норма консервувала станову відокремленість і перешкоджала соціальній мобільності. Окрім заборони

змішаних шлюбів, ця заборона мала на меті зберегти економічну і політичну могутність патриціанських родів. Як відомо, патриції були замкнутою спільнотою, у якій успадкування майна залишалося всередині общини, політичні зв'язки, що скріплювалися через шлюбні альянси, допомагали утримувати владу, престиж і багатство суто в колі патриціату.

Щодо плебеїв, то ця заборона для них була образою зі сторони патриціїв, яких вони так ненавиділи. Будучи багатшим від своїх родичів та навіть інколи і від патриція, плебей не міг поріднитися із патрицієм. Це робило статус плебея неповноцінним і цим перешкоджало в усьому.

У 445 р. до н. е. народний трибун Гай Канулей виніс пропозицію про визнання шлюбів між сенаторами та плебеями, у чому «сенаторам убачалося псування своєї крові й зазіхання на родові права» [69]. Канулей і його прихильники аргументували, що заборона змішаних шлюбів суперечить принципу рівності громадян, що майнова нерівність між різними патриціанськими родами вже існує, що релігійні міркування є лише приводом для збереження станових привілеїв. Насправді, на думку Лівія, закон про заборону шлюбів між патриціями і плебеями «має єдину мету – принизити плебс» [70].

Будучи досвідченим політиком і вмілим оратором, Канулей у своїх промовах використовував як юридичні, так і моральні аргументи. Юридично Канулей вказував на непослідовність патриціїв. З одного боку, вони визнавали плебеїв римськими громадянами, допускали їх до народних зборів, залучали до військової служби. З іншого – відмовляли їм у праві на законний шлюб, яке зазвичай належало всім громадянам. Він аргументував тим, що коли Римом правили царі, то їх походження, статус, ерудованість і багатство мало кого турбувало. На думку Канулея, заборона змішаних шлюбів порушує природне право. Якщо два римських громадянина хочуть укласти шлюб, ніхто не має права їм заборонити це з міркувань станової належності. Такий підхід був новаторським для свого часу і апелював до універсальних принципів справедливості [7].

На усі закиди, які висказував Канулей, патриції відповіли опором. Вони використовували різноманітні аргументи для захисту існуючого порядку. Патриції стверджували, що змішані шлюби оскверняють священні родові культи, порушують ауспиції, гнівлять богів. Зрештою після гострої боротьби було досягнуто компромісу. Патриції погодилися на закон Канулея про дозвіл змішаних шлюбів в обмін на те, що плебеї тимчасово відмовилися від вимоги допуску до консулату. Діти від таких шлюбів успадковували статус батька. Це був важливий крок до станового зближення, хоча практично змішані шлюби залишалися рідкістю ще тривалий час [2, с. 43].

Іншим важливим моментом на шляху примирення двох станів після столітніх поступок і реформ стали радикальні зміни Ліцінієво-Сектієвих законів, прийнятих у 367 р. до н. е., які стали кульмінацією в плебейській боротьбі за рівність. На початку IV століття до н.е. соціально-економічна ситуація в Римі залишалася надалі напруженою. Хоча плебеї домоглися певних успіхів у попередньому столітті, проте основні проблеми не було вирішено, а саме аграрне питання. Патриції продовжували захоплювати великі ділянки громадської землі, тоді як багато плебеїв були безземельними або мали мізерні наділи. патриціїв.

Для Риму перша чверть IV ст. до н.е. виявилась важкою. У 390 р. до н.е. плем'я галів під проводом Бренна розгромили римську армію в битві при Аллії та майже захопили і знищили Рим. Проте римлянам вдалося виторгувати життя у завойовників, а пізніше навіть помститися і розбити їх. Місто було спустошене і розграбоване, через що економіка і торгівля були підірвані. Відновлення міста лягло на плебс. Тож не випадково, що трибуни старалися розширити обговорення аграрних законів. Але плебеї не були зацікавлені в цьому, «через зайнятість відбудовою», вони й не думали він про «освоєння поля за браком коштів і сил» [71].

На цей час лідерами плебейського руху стали два народні трибуни – Гай Ліциній Столон та Луцій Секстій Латеран. Обидва належали до заможної плебейської верхівки, мали освіту, політичний досвід та організаторські

здібності. Вперше обрані народними трибунами близько 376 р. до н.е., Ліциній і Секстій розробили комплексну програму реформ, яка мала вирішити найгостріші проблеми плебсу. Вони запропонували закони, що їх усі було спрямовано проти впливу патриціїв і на користь плебсу. Перший закон стосувався боргів: «аби відрахувати від основної суми те, що нараховували як відсотки, а решту сплачувати впродовж трьох років рівними частками». Другий закон був про розмір полів: «щоб ніхто не володів більше, як п'ятьмастами югерів»; третій: щоб «коміції не ставили військових трибунів і щоб принаймі другого консула обирали з-поміж плебеїв» [72].

Аграрний закон встановлював обмеження на розмір громадської землі, яку міг займати один громадянин. Максимальна площа була визначена в 500 югерів (приблизно 125 га). Землі, що перевищували цей ліміт, підлягали конфіскації та розподілу між безземельними або малоземельними плебеями. Закон також встановлював, що на громадській землі власник зобов'язаний був використовувати певну кількість вільної праці, що мало на меті підтримати зайнятість вільних плебеїв. Він був спрямований проти патриціїв, які захопили величезні масиви громадської землі [73, с. 167].

Закон про борг передбачав полегшення боргового тягара плебеїв. Згідно з ним, сплачені відсотки зараховувалися в рахунок основного боргу. Це означало, що якщо боржник вже сплатив суму, що дорівнює або перевищує первісний борг у вигляді відсотків, його борг вважався погашеним. Він також встановлював розстрочку для сплати залишку боргу – борг міг бути розділений на три рівні частини та сплачуватися протягом трьох років. Це давало боржникам реальну можливість розрахуватися, не потрапляючи в кабалу [7, с. 189].

Найважливішим і найбільш революційним був політичний закон, який скасовував посаду військових трибунів з консульською владою та відновлював регулярний консулат з двох осіб, причому один з консулів обов'язково мав бути плебеєм. Це положення означало крах патриціанської монополії на найвищу магістратуру. Плебеї отримували гарантований доступ до виконавчої влади,

можливість впливати на зовнішню та внутрішню політику держави, командувати військом, головувати в сенаті [6, с. 176].

Лівій, описує десятилітню боротьбу за ухвалення цих реформ. Патриції чинили відчайдушний опір. Вони використовували всі доступні їм засоби. Патриціанські магістрати відмовлялися виносити законопроекти на голосування, оголошували несприятливі ауспиції, розпускали народні збори, намагалися підкупити окремих плебейських трибунів, щоб ті наклали на пропозиції Ліцінія та Секстія. Використовували зовнішні конфлікти як привід для відкладення обговорення реформ, стверджуючи, що в умовах війни не час для внутрішніх потрясінь. Коли Ліціній і Секстій скликали триби, патриції, щоб якось «відтермінувати їх закон, сенатори вдалися до двох останніх заходів — найвищої влади й найвідомішого громадянина. Отак було проголошено диктатором Марка Фурія Каміла» [74].

Ліціній і Секстій протидіяли цьому опору через щорічне обрання на посаду трибунів. Окрім того, що їх кожного року обирали, вони постійно використовували право вето заважаючи як набору війська так і обранню курульних магістратів паралізуючи таким чином роботу держави.

Зрештою, близько 367 р. до н.е. було досягнуто компромісу. Критичну роль у цьому зіграв Марк Фурій Каміл, патриціанський політик та полководець, який усвідомлював необхідність реформ для збереження єдності держави. Каміл переконав найбільш впертих патриціїв, що продовження опору може призвести до громадянської війни або нової сецесії, що було б катастрофічним для Риму, оточеного ворогами. Він аргументував: «що краще піти на контрольовані поступки, ніж ризикувати повним крахом патриціанської влади». Диктатор заспокоїв розбрат на таких домовленостях: «знать погоджувалася щодо консула з плебеїв, а плебс дав згоду, аби знать обирала одного претора зі складу сенаторів, який вершитиме суд у місті» [75].

Зрештою, у 367 р. до н.е. сенат, що переживав одночасно зовнішній тиск — загрозу галлів і самнітів — і внутрішню паралічну кризу, прийняв усі три закони. Луцій Секстій Латеран став першим плебейським консулом у 366 р. до

н.е. Лівій описує цю подію як тріумф плебейського руху, порівнюючи її з завершенням довгої і виснажливої кампанії. У підсумку завзятого протиборства «він (Каміл) і сенат зазнали поразки та змушені були прийняти пропозиції трибунів плебсу, за якими було проведено коміції для обрання консулів, де Луцій Секстій став першим консулом із плебеїв» [76].

Паралельно з допуском плебеїв до консульства було засновано нову патриціанську посаду – претора, що бере на себе частину судових функцій, традиційно пов'язаних із консульством. Крім того, в цей же час засновано дві нові курульні єдилії, частину яких також поступово відкрили для плебеїв. Це означало, що патриції компенсували часткову поступку у питанні консульства, зберігши контроль над новоствореними магістратурами, але загальна тенденція до поступового розкриття кар'єрних можливостей для плебейської верхівки від цього вже не зупинялася [6, с. 180].

Тепер значення народних трибунів ставало дедалі серйознішим, і вони самі діяли все рішучіше й сміливіше. Вже у 356 р. до н.е. диктатором був обраний плебей Марцій Рутіл. У 351 році плебеї отримали доступ до цензорства, потім до преторства і, зрештою, у 300 році – до зайняття жрецьких посад. У 326 році суворі боргові закони були скасовані, і боргові зобов'язання більше не могли поширюватися на особу, життя та свободу боржника.

Таким чином, боротьба патриціїв із плебеями поступово доходила до встановлення їхньої повної політичної рівноправності. Завдяки припиненню внутрішніх чвар було здобуто надлишок свіжих сил. Нічим не розділені й не роздроблені, вони отримали можливість діяти спільно, з подвоєною енергією. Настала пора, коли Рим, досягнувши внутрішнього спокою, зміг вийти за межі територій, що його безпосередньо оточували, і наважився зробити перший крок до поширення свого панування над Італією. Це сталося під час Самнітських війн.

Ліцінієво-Секстієві закони мали глибокі та далекосяжні наслідки для римської держави та суспільства. Найважливішим наслідком було руйнування патриціанської монополії на вищу владу. Відтепер патриції повинні були

ділитися владою з плебейською елітою. Це фундаментально змінило природу римської політичної системи. Плебеї-консули отримали всі повноваження своїх патриціанських колег: командування військом, скликання сенату і народних зборів, видання едиктів, здійснення правосуддя. Вони мали право на тріумф – найвищу честь для римського полководця. Доступ до консулату відкривав плебеям шлях до сенату, оскільки колишні консули автоматично ставали сенаторами. Таким чином, сенат, який раніше був виключно патриціанським органом, почав поповнюватися плебеями.

Як бачимо, першопричиною «боротьби станів» була системна соціально-економічна нерівність між патриціями та плебеями, яка набула особливої гостроти на початку республіканського періоду. Саме боргова кабала, монополія патриціїв на громадські землі та відсутність правового захисту перетворили плебс на фактично безправну частину суспільства і надали поштовх до організованого спротиву. Тобто боротьба не була стихійним бунтом – вона стала відповіддю на цілеспрямоване і систематичне пригноблення.

Першим і визначальним інструментом плебейського опору стали сецесії – унікальна для античного світу форма масового громадянського протесту. Перша сецесія 494 р. до н. е. наочно продемонструвала критичну залежність патриціанської держави від військового й економічного потенціалу плебсу та змусила правлячу еліту визнати інститут народних трибунів. Трибунат став першим республіканським механізмом, здатним реально стримувати свавілля, заклавши тим самим підвалини майбутньої системи стримування і протипаги.

Другим вирішальним здобутком цього етапу стала кодифікація римського права у «Законах XII таблиць» 451–450 рр. до н. е. Ліквідація патриціанської монополії на тлумачення звичаєвого права й оприлюднення єдиного писаного кодексу забезпечили принципово нову якість правової рівності. Водночас кодекс залишався компромісним: зберігаючи боргову кабалу й закріплюючи заборону міжстанових шлюбів, він відображав межі поступок, на які патриціат був готовий іти у середині V ст. до н. е. Друга сецесія 449 р. до н. е.,

спровокована тиранією децемвірів, і наступні Валеро-Горацієві закони довели, що навіть здобуті правові гарантії потребували постійного захисту від узурпації.

Подальший перебіг боротьби засвідчив поступове розширення плебейських вимог від суто правового захисту до повноцінної політичної рівноправності. Закон Канулея 445 р. до н. е. зруйнував соціальну сегрегацію, скасувавши заборону змішаних шлюбів і відкривши шлях до міжстанової консолідації римського громадянства. Ліцінієво-Секстієві закони 367 р. до н. е., які одночасно вирішили аграрне питання, полегшили боргове становище плебеїв і, найголовніше, зламали патриціанську монополію на консульство. Обрання Луція Секстія першим плебейським консулом ознаменувало завершення тривалого процесу завоювання виконавчої влади, що відкрило плебейській еліті доступ до сенату й решти державних інститутів.

Таким чином, кожен етап станового протистояння породжував нові інститути, норми та процедури, що поступово інтегрувалися в загальнодержавну систему й ставали її невід'ємними складовими. Саме в горнилі цього конфлікту викувалися ключові принципи республіканського устрою – верховенство права, підзвітність магістратів, право апеляції, колегіальність влади, – що перетворили Рим з міста-держави, де правував патриціанський клан, на громадянську спільноту, здатну мобілізувати увесь свій потенціал для завоювання Італії та подальшого піднесення до середземноморської величі.

РОЗДІЛ 4.

ЗАВЕРШЕННЯ СТАНОВОГО ПРОТИСТОЯННЯ ТА ОФОРМЛЕННЯ НОВОЇ СТРУКТУРИ РИМСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА IV - ПОЧАТОК III СТ. ДО Н. Е.)

4.1. Політико-правова та релігійна емансипація плебейського стану: закони Публія Філона та Огульнія

Прийняття законів Ліцинія–Секстія у 367 р. до н. е. стало рубіжною віхою в процесі станового конфлікту в Ранньому Римі, оскільки зафіксувало де-юре допуск представників плебейського стану до вищої магістратури – консулату. Водночас цей компроміс не означав остаточного завершення протистояння. Патриціанська аристократія утримувала у своїх руках два фундаментальні важелі впливу, які дозволяли їй нівелювати політичні завоювання плебсу.

Першим чинником виступав правовий інститут сенаторської санкції, згідно з яким ухвали народних зборів набували загальнодержавної законної сили виключно після їхнього ретроспективного затвердження патриціанською частиною Сенату. Другим інструментом збереження олігархічного домінування залишалася сувора монополія знаті на членство у провідних колегіях понтифіків та авгурів. Релігійна сфера надавала патриціям легітимні підстави для маніпуляцій політичним процесом через інструмент інтерпретації ауспіцій та сакрального календаря.

Відтак законодавчі ініціативи 339 р. до н. е. (закони Публія Філона) та 287 р. до н. е. (закон Квінта Гортензія) були безпосередньо спрямовані на ліквідацію цих останніх прерогатив патриціату, що й становило зміст фінальної фази станової боротьби.

Для об'єктивної оцінки перебігу та результатів цього завершального етапу емансипації плебсу необхідно враховувати тогочасний зовнішньополітичний контекст. Хронологічні межі фінальної хвилі реформ збігаються з періодом ведення Римом масштабних і виснажливих воєн на

Апеннінському півострові, зокрема Латинської 340–338 рр. до н. е. та Самнітських 326–304 рр. до н. е., 298–290 рр. до н. е.

Оскільки основний тягар військової мобілізації та забезпечення обороноздатності держави покладался на плебейське ополчення, патриціанська еліта втрачала ідеологічні та практичні підстави для відмови у наданні повноти цивільних прав тій частині суспільства, яка виступала гарантом виживання Республіки. Як слушно зауважує британська дослідниця Мері Берд «в умовах перманентної військової загрози ставало дедалі важче відстоювати концепцію політичної меншовартості громадян, чийми зусиллями було здобуто перемогу над самнітами» [10, с. 120].

У контексті дослідження фінального етапу станового протистояння особливої уваги заслуговує постать Квінта Публілія Філона. Будучи плебеєм за походженням, він став першим представником свого стану, який обійняв посаду диктатора у 339 р. до н. е. для керівництва воєнними діями під час Латинської війни. Унікальність історичного значення Публілія Філона полягає в ефективному поєднанні військового лідерства із масштабною реформаторською діяльністю. Розроблені ним три закони кардинально трансформували архітектуру римського законодавства та обмежили аристократичні прерогативи знаті, що забезпечило йому незаперечний авторитет у тогочасному політикумі [77].

Законодавчі ініціативи диктатора Публілія системно вирішували питання правових взаємовідносин між Сенатом та народними зборами. Перший закон стосувався реформування інституту сенаторської санкції щодо законопроектів, які виносилися на розгляд центуріатних коміцій. До 339 р. до н. е. будь-яка правова норма, схвалена коміціями, набувала чинності лише після її ретроспективного затвердження патриціанською частиною Сенату, що давало змогу знаті блокувати будь-які прогресивні плебейські ініціативи. Він ліквідував цей порядок, встановивши вимогу обов'язкового надання сенаторської санкції до, а не після голосування народних зборів [78]. Внаслідок цього традиційне аристократичне «вето» перетворилося на попередню

процедурну умову, що позбавило патриціїв можливості маніпулювати результатами вже вільно висловленого волевиявлення громадян.

Друге положення реформи було спрямоване на розширення правового статусу рішень плебейських зборів. Воно підтверджувало та пролонгувало чинність постанов плебсу, проголошуючи їх обов'язковими для всього римського народу. Попри де-юре декларування загальнодержавного статусу плебісцитів, цей правовий механізм на практиці виявився незавершеним і згодом зажадав додаткового законодавчого підкріплення [78].

Третій закон реформаторського пакета регламентував доступ до курульних магістратур, зобов'язуючи обирати принаймні одного з двох цензорів із числа плебеїв [79]. Значущість цієї норми зумовлювалася широкими повноваженнями цензури, до компетенції якої належали не лише майновий перепис населення і розподіл громадян за класами й трибами, а й складання сенаторських списків, що давало змогу плебейській еліті безпосередньо впливати на персональний склад Сенату.

Резюмуючи, реформи Квінта Публілія Філона фактично завершили тривалий період правового дуалізму в Римській республіці, який у вищій школі традиційно характеризують як феномен «держави в державі». Завдяки переформатуванню інституту сенаторської санкції та інтеграції плебейських рішень у загальнодержавне правове поле закладалися контури класичної республіканської моделі, заснованої на політичному компромісі між аристократичним Сенатом та демократичними коміціями [7, с. 199].

Незважаючи на те, що завдяки законам Ліцинія–Секстія та Публія Філона плебейська еліта здобула широкий доступ до вищих ординарних і неординарних магістратур, релігійна сфера залишалася закритим простором політичного домінування патриціату. Протягом кількох поколінь після політичного компромісу 367 р. до н. е. сакральні функції продовжували виконувати виключно представники провідних патриціанських родів. Специфіка римської релігійно-політичної системи полягала в тому, що Римська республіка, на відміну від багатьох інших стародавніх держав, не мала

відокремленої, спадкової жрецької касті. Римське жрецтво було тісно інтегроване в цивільну структуру: провідні магістрати одночасно виступали утримувачами сакрального знання [6, с. 207].

Ключові жрецькі колегії – понтифіків та авгурів – володіли монопольним правом на інтерпретацію сакрального права. Без їхньої безпосередньої санкції, релігійного схвалення або проведення ауспцій не могло бути ухвалене жодне загальнодержавне рішення чи закон. Як справедливо зазначав Марк Туллій Цицерон: «вища політична та судова влада, підкріплена авторитетом, належала саме колегії авгурів» [80].

Відтак здобуття контролю над жрецькими колегіями виступало для плебсу фінальним і необхідним етапом на шляху до досягнення повної громадянської та політичної рівноправності. Поки плебеї залишалися ізольованими від сакральних інститутів, патриціанська нобілітарна еліта зберігала потужний інструмент легітимного гальмування та ретроспективного скасування будь-яких реформ через оголошення народних зборів «несприятливими» з релігійного погляду [6, с. 208].

Кардинальне розв'язання цієї проблеми відбулося у 300 р. до н. е., коли народні трибуни брати Квінт і Гней Огульнії висунули законопроект, що відкривав плебеям доступ до вищих жрецьких колегій. Реформа передбачала збільшення чисельності членів обох колегій та введення до їхнього складу представників плебейського стану. Зокрема, склад авгурів розширювався з чотирьох до дев'яти членів, а колегія понтифіків – з чотирьох до восьми [81].

Тит Лівій наводить промову видатного плебейського діяча Публія Деція Муса на підтримку цього закону, звернену до лідера патриціанської опозиції Аппія Клавдія Цека. Промовець наголошував на нелогічності релігійної сегрегації: «якщо плебей є достатньо компетентним і гідним для виконання обов'язків консула, цензора чи диктатора, то не існує раціональних підстав для його усунення від виконання загальнодержавних релігійних обрядів» [82]. Ця аргументація відображала зрілість політичного мислення реформаторів, які

вимагали приведення релігійного статусу магістратів у відповідність до їхньої реальної політичної ваги.

Історичні наслідки прийняття закону Огульнія мали фундаментальне значення для консолідації римського громадянського колективу. Вже у 254 р. до н. е. Тіберій Корунканій став першим плебеєм, обраним на посаду великого понтифіка – очільника найвпливовішої релігійної колегії Риму. Це остаточно нівелювало символічну сакральну монополію патриціату та емансипувало релігійне право від станових обмежень. У сучасній історіографії, зокрема у працях Т. Корнелла інтерпретується як «необхідна передумова» завершення «боротьби станів», без реалізації якої формально-юридична рівність громадян залишалася б неповною та вразливою для аристократичних маніпуляцій [6, с. 214].

4.2. Закон диктатора Гротензія та формування патриціансько-плебейського нобілітету

Дивлячись на тривалу боротьбу і поступове розширення плебейських прав, починаючи з V ст. до н. е. і завершуючи початком III ст. до н. е., не можна впевнено сказати, що проблема двох станів була вирішена. Згадані вище закони не довели до завершення цієї довготривалої боротьби. Наприклад, закон Публілія Філона, який перемістив санкцію патриціїв з моменту після затвердження закону плебісцитами до моменту до голосування, не змінив сам механізм залежності від зовнішнього підтвердження сенату. Окрім того, знову загострилася боргова криза: важкі Самнітські війни виснажили дрібних землевласників, та лихварство, попри закони, продовжувало розквітати [7, с. 205]. В історії прийнято вважати, що саме в цей час відбулася остання фаза до закріплення рівності двох станів. Остання третя сецесія, проте інші історики стверджують, що їх було п'ять і саме п'ята була завершальною.

Близько 287 р. до н. е. плебс вчинив третю сецесію – цього разу до пагорба Янікул, на правому березі Тибру. На відміну від першої сецесії 494 р.

до н.е., про цю сецесію збереглося мало інформації. Античні автори приділяють їй значно менше уваги, можливо, тому що вона була коротшою і менш драматичною або тому що пізніші джерела втратилися. Янікул обрано не випадково: це було укріплення на кордоні власне римської території, і його захоплення плебеями фактично означало блокаду міста і відкрите оголошення страйку. Оксфордський класичний словник фіксує: плебеї, що щойно дали Риму перемогу над самнітами, вимагали остаточного вирішення боргового питання і безумовного законодавчого суверенітету свого зібрання. Ці вимоги зливались в одну: надати плебісцитам силу закону без будь-яких застережень [83, с. 486].

В умовах кризи сенат вдався до порятункового заходу – призначення диктатора. Ним став Квінт Гортензій – плебей, людина в цілому непомітна в римській традиції, але увічнена саме цим єдиним актом. Сам факт призначення плебея диктатором для подолання плебейської сецесії був символічно промовистим: патриціат визнавав, що лише плебей, якому довіряли обидві сторони, міг виступити медіатором у цьому конфлікті [6, с. 165].

Закон Гортензія завершував логічний ланцюжок із трьох взаємопов'язаних законодавчих актів. Закон Валерія і Горація 449 р. до н. е. проголосив принцип: плебісцити можуть бути обов'язковими для всіх, але за умови сенатської ратифікації після голосування. Закон Публія 339 р. до н. е. перемістив ратифікацію до голосування, перетворивши її на попередню формальність. І закон Гротензія 287 р. до н. е. усунув потребу в будь-якій ратифікації взагалі: плебісцит ставав законом сам по собі, силою волі плебейського зібрання. Після прийняття цієї конституційної реформи патриціями більше не чинилось жодного опору з цього конкретного питання, а римські правові теоретики відтоді розглядали плебісцити і закони як рівнозначні законодавчі акти, що різняться лише своїм джерелом [55].

Після законів Гротензія 287 р. до н. е. «боротьба станів» офіційно завершилася. Правова рівність патриціїв і плебеїв у теоретичному вимірі стала повною. Здобутками плебеїв за два з половиною століття боротьби стали:

скасування заборони міжстанових шлюбів, доступ до консулату і вищих магістратур, обов'язковий плебейський консул, реформа сенатської санкції на законодавство, доступ до жрецьких колегій, нарешті, повна законодавча рівноправність плебісцитів. З 287 р. до н. е. будь-який римський громадянин міг теоретично обіймати будь-яку посаду, брати участь у будь-якому зібранні й формувати обов'язкові для всіх закони.

Однак між юридичною рівністю і реальним вирівнюванням соціальних позицій пролягала прірва, яку сучасна наука оцінює з дедалі більшою увагою. Парадоксальним підсумком «боротьби станів» стало не зникнення аристократії, а її трансформація: замість старої патриціанської замкненості виникла нова аристократія – нобілітет у новому значенні, утворена патриціанськими і плебейськими родинами, представники яких обіймали різні посади.

Науковці оцінюють підсумки боротьби у широкому діапазоні. Теодор Момзен схилився до позитивної оцінки, доводячи, що Рим пройшов унікальний шлях мирної конституційної еволюції, що дозволив йому зберегти внутрішню стабільність і зосередити сили на зовнішній експансії [2]. Георг Нібур наголошував на органічному характері цього процесу, вбачаючи в ньому поступове дозрівання громадянської свідомості римського народу [1]. Обидва дослідники XIX ст. схильні були трактувати завершення «боротьби станів» як триумф республіканського принципу.

Після закінчення боротьби патриціїв і плебеїв у 287 р. до н. е. сенат став найпотужнішою інституцією в Римі, і, як покаже в подальшому час, нова аристократія – нобілітет – циклічно повторить ту ж саму історію, а саме вони почнуть перешкоджати доступу нових родин до влади. Таким чином, завершення боротьби не ліквідувало аристократичний принцип управління, а лише розширило аристократичну базу. Мері Берд підсумовує цю думку найбільш стисло: «становище пересічного плебея практично не змінилося», а боротьба станів за своїм підсумком виявилась передусім успіхом плебейської верхівки, а не плебейської маси» [10, с. 99].

Попри застереження щодо реальних соціальних наслідків, правова і конституційна спадщина «боротьби станів» є незаперечною і фундаментальною. По-перше, Рим виробив унікальну традицію вирішення соціальних конфліктів через законодавчий процес – без масового насильства і тиранії. Сецесії плебеїв виявилися ефективним мирним інструментом тиску, і їхній успіх заклав прецедент, на який посилатиметься пізніша Республіка. По-друге, саме в ході «боротьби станів» сформувалися ключові принципи римської конституційної думки: рівність перед законом, публічність права, підзвітність магістратів і недопустимість привілейованих виключень.

По-третє, і це особливо важливо для правової спадщини, законодавчий суверенітет народного зібрання, закріплений законом Гортензія, став основою для розуміння закону плебісциту як рівноцінних форм права. Ця рівність лягла в основу класичного римського юридичного мислення і у трансформованому вигляді пережила Республіку, Принципат і Пізню Римську Імперію, увійшовши через Юстиніанів «Дігест» до середньовічної і новочасної правової традиції Європи.

Отже, завершальний етап «боротьби станів» є не просто хронологічним фіналом двохсотлітнього протистояння, а якісним стрибком у розвитку римської правової культури. Три закони цього періоду – Публія, Огульнія та Гортензія – послідовно і цілеспрямовано демонтували три останні опорні стовпи патриціанської переваги: механізм сенатської санкції над законодавством, монополію на жрецькі колегії і нерівнозначний статус плебісцитів.

Разом із тим, завершення боротьби патриціїв і плебеїв засвідчило і глибоке протиріччя, яке не втратило актуальності й сьогодні: юридична рівність і реальна рівність – не синоніми. Народження нобілітету як нової аристократичної еліти, що поєднала найзаможніші патриціанські та плебейські родини, вказує на те, що «боротьба станів» завершилась передусім успіхом плебейської верхівки, а не плебейської маси. Для пересічного боржника-землевласника – того ж плебея, що стояв за спинами ораторів на Форумі і служив у рядах легіонів, – реальні умови життя змінились набагато менше, ніж конституційна архітектура держави. Саме це протиріччя між формальною і реальною рівністю проходить червоною ниткою через

усю подальшу соціальну і правову історію Риму – від Гракхських реформ до диктатури Цезаря.

РОЗДІЛ 5.

МЕТОДИЧНІ АСПЕКТИ ВИВЧЕННЯ БОРОТЬБИ ПАТРИЦІЇВ І ПЛЕБЕЇВ У ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Вивчаючи питання інтеграції матеріалів дослідження в рамках навчання історії в школі, необхідно звернути увагу до методики та згадати основні питання на які вона покликана відповісти:

- Які завдання слід ставити перед учнями на уроці?
- Якою має бути структура шкільного курсу?
- Як відібрати матеріал для конкретного уроку?
- Як викладати цей матеріал?

Це лише невелика частина питань, на які нам дає відповідь методика навчання історії, однак вони є ключовими для даного розділу, оскільки саме відповівши на них зможемо зрозуміти як застосувати матеріали соціальної боротьби у викладанні всесвітньої історії Найдавнішої історії Риму в закладах середньої освіти.

Загалом варто відзначити, що згадана вище тема вивчається школярами в 6 класі як у рамках вивчення інтегрованого курсу «Всесвітня історія. Історія України», але учням акцентується увага в основному на географічних, політичних та безпосередньо військових аспектах.

Однак, соціальна боротьба є вкрай важливою складовою вивчення історії стародавнього Риму, оскільки дозволяє як вчителю так і учням зрозуміти якими методами та засобами суспільству плебеїв вдавалося впливати на політичні рішення, що в подальшому заклали фундамент для утворення великої середземноморської держави.

Почнемо з того, як саме відібрати матеріал для конкретного уроку. Щоб отримати відповідь, ми використаємо для прикладу чинний підручник з всесвітньої історії для 6 класу (НУШ) за авторством **О. Гісема**. У чинних модельних програмах цьому сюжету відповідає параграф «**Суспільний устрій Риму**», де детально аналізується структура римського суспільства, поділ на

привілейованих патриціїв та безправне на той час корінне населення – плебеїв [84, с. 150].

В підручнику Гісема ми бачимо параграф «Суспільний устрій Риму» [84, с. 150], де розповідається про населення, яке населяє Рим, чітко описується поділ суспільства на привілейованих римлян та підкорені народи.

В підручнику оповідається про природно-кліматичні умови півострова, міфічне заснування міста, суспільний устрій, повсякденне життя, культуру, релігію, римську експансію аж до встановлення імперії. Вчитель може порівняти життя і соціальний статус з античною Грецією так і провести паралелі з сьогоденням, звернувши увагу на соціальну нерівність.

Також матеріали дослідження можуть бути використані у подальшому вивченні всесвітньої історії в старших класах. Зокрема, тема Великої Французької революції 1789 року, руху за громадянські права чорношкірих в США, а в новітній і новій історії, вивчення соціальних страйків. Завдяки глибокому вивченню соціальної боротьби Римської республіки учні матимуть змогу простежити зв'язок з усіма історичними періодами людства. Дізнаються, чому виникає поділ суспільства на класи та що є каталізатором протистояння між ними.

Протистояння класової боротьби в Римській республіці покаже учням, як безкровно можна здобути поступки в правах, як можна легко змінити систему без втручання інституту армії і пролиття крові, нашкодивши не фізично, а економічно, змусити владу піти на поступки задля збереження держави і порядку в ній.

Перейдемо безпосередньо до порад щодо методичних розробок уроку.

Вивчення боротьби патриціїв і плебеїв у 6 класі варто базувати на активних методах, перетворюючи соціальні конфлікти на зрозумілі життєві ситуації через рольові ігри та аналіз сучасних аналогів – страйк, право вето. Рекомендується застосовувати метод «Жива історія» для розігрування сецесій та використовувати історичні паралелі, щоб зробити матеріал інтерактивним.

Розробка нашого уроку виглядатиме так.

Тема: Суспільний устрій та станова боротьба античного Риму

Мета: Ознайомити учнів із суспільним устроєм Стародавнього Риму, основними верствами римського населення патриціями, плебеями, рабами, особливостями державного управління Римської республіки; сформувати уявлення про роль сенату, народних зборів і магістратів; розвивати вміння аналізувати історичні явища, працювати з історичними термінами та джерелами; виховувати інтерес до історії Стародавнього світу.

Тип уроку: комбінований, засвоєння нових знань, умінь та навичок з елементами інтерактивної гри.

Обладнання уроку: підручник та презентація, що містила б матеріали дослідження, історичні джерела, як-от Тіт Лівій, Діонісій Галікарнаський, Плутарх.

План уроку

1. Патриції та плебеї: перша нерівність у Римі.
2. Боротьба за права: чому плебеї оголосили «страйк» (Сецесія 494 р. до н.е.).
3. Народні трибуни та право «вето» як інструменти захисту прав людини.
4. «Закони XII таблиць» – перша перемога римської демократії.

Хід уроку

1. Організаційний момент
2. Актуалізація опорних знань
 - Бесіда на запитання
 1. Хто, згідно з легендою, був засновником міста Рим?
 2. Пригадайте, на які верстви ділилося суспільство в Афінах? Хто такі демос і аристократія?
 3. Що означає слово «Республіка»?
3. Мотивація навчальної діяльності

- **Створення проблемної ситуації:** Вчитель демонструє слайд із сучасним фото мітингу або страйку робітників.

4. Вивчення нового матеріалу

- Робота зі схемою на слайді. Вчитель пояснює різницю між двома групами:

- *Завдання учням:* Порівняйте становище плебеїв у Римі та демосу в Греції. Що в них спільного?

- **Метод «Жива історія»: Моделювання першої сецесії плебеїв (494 р. до н. е.).**

- **Умови гри (5 хв):** Клас ділиться на дві групи: «Патриції» (сидять за партами – це їхній Сенат) і «Плебеї» (стають біля дошки).

Контекст: На Рим нападає вороже плем'я вольсків. Патриції закликають: «Ідіть воювати за Рим!»

Дія плебеїв (за вказівкою вчителя): Плебеї відмовляються брати зброю, розвертаються і символічно «ідуть з міста» (сідають на задні парти або відходять у куток класу) — це Священна гора. Вони заявляють: «*Ми не будемо воювати за державу, де ми ніхто і де у нас немає прав!*»

Завдання Патриціям: Що ви будете робити? Місто без захисту, ворог на порозі, а вся робоча сила і армія (плебеї) пішли. (Учні-патриції швидко розуміють, що треба йти на компроміс).

5. Закріплення та рефлексія

Метод «Історичний міст» (Паралелі з сучасністю): Вчитель ставить запитання для дискусії:

- Чому сецесія (мирний вихід з міста) виявилася сильнішою за збройне повстання? (Економічний та оборонний бойкот).
- Де у сучасному світі ми бачимо право «Вето»? (В ООН).
- Як ви вважаєте, чи актуальна проблема соціальної нерівності сьогодні?

6. Підсумки уроку та оцінювання

7. Домашнє завдання (2 хв)

- Опрацювати відповідний параграф підручника О. Гісема.
- *Творче завдання (на вибір)*: Написати коротку промову від імені плебея на Священній горі або від імені патриція в Сенаті під час кризи 494 року до н. е.

Проведений аналіз дозволяє сформулювати такі висновки. Тема боротьби патриціїв і плебеїв у чинній шкільній програмі висвітлена недостатньо. Вивчення Давнього Риму в 6 класі зосереджене переважно на географічних, політичних і військових аспектах, тоді як соціальна боротьба як самостійний і змістовно значущий сюжет залишається на периферії навчального процесу. Між тим, саме через призму соціального конфлікту учні можуть зрозуміти, яким чином формувалися інституційні засади Римської республіки і чому Рим зміг стати великою середземноморською державою.

Навчальний потенціал теми виходить далеко за межі вивчення давньої історії. Матеріал про сецесії плебеїв, народних трибунів і Закони Дванадцяти таблиць є природною точкою опори для міжпредметних і між темних зв'язків: у старших класах він створює підґрунтя для осмислення Великої Французької революції, руху за громадянські права у США, практики страйкової боротьби в Новий і Новітній час. Таким чином, тема є не локальним сюжетом з курсу давньої історії, а наскрізним інструментом формування розуміння соціальних процесів у широкому цивілізаційному контексті.

Ефективне вивчення теми вимагає переходу від традиційного пояснювально-ілюстративного методу до активних форм роботи. Запропонована розробка уроку на тему «Суспільний устрій та станова боротьба античного Риму» демонструє, що такі методи, як «Жива історія», рольова гра «Перша сецесія», «Історичний міст», дозволяють перетворити абстрактний матеріал стародавньої історії на живий досвід. Учні, які в ролі «плебеїв» відмовляються воювати за місто і символічно покидають клас, інтуїтивно осягають логіку ненасильницького тиску значно глибше, ніж через просте читання параграфа підручника.

Тема має виразний виховний і громадянознавчий потенціал. Вона наочно показує, що право вето, представницькі інститути та писаний закон – не дані раз і назавжди, а здобутки тривалої та організованої боротьби. Усвідомлення цього формує у школярів розуміння цінності громадянських свобод і механізмів їхнього захисту, що є особливо актуальним для сучасної української школи в умовах утвердження демократичної правосвідомості.

Запропонована розробка уроку повністю відповідає компетентнісній парадигмі Нової української школи. Вона передбачає розвиток критичного мислення через аналіз і порівняння, формування умінь працювати з історичними джерелами – Лівієм, Діонісієм Галікарнаським, Плутархом – а також здатності встановлювати зв'язки між подіями минулого і викликами сьогодення.

Загальний висновок розділу полягає в тому, що боротьба патриціїв і плебеїв є темою з високим дидактичним потенціалом, який на сьогодні залишається недостатньо реалізованим у шкільній практиці. Її інтеграція в навчальний процес – не лише через текст підручника, а й через активні та інтерактивні методи навчання – здатна суттєво збагатити курс давньої історії, забезпечити формування громадянських компетентностей учнів і сприяти розвитку їхнього історичного мислення.

ВИСНОВКИ

Охарактеризувавши стан історіографії та основні писемні джерела, в яких описується станова боротьба плебеїв і патриціїв. Аналіз джерельної бази засвідчив, що вітчизняна та зарубіжна історіографія пройшли складний шлях від раціоналістично-позитивістських і марксистських інтерпретацій XIX–XX ст. до сучасного міждисциплінарного синтезу.

Класична традиція Нібура та Моммзена заклала наукові підвалини вивчення конфлікту, проте схилялася до правових чи класово-економічних чинників. Марксистська історіографія збагатила дослідження аналізом аграрного питання та боргового рабства, але обмежила себе ідеологічною заангажованістю. Сучасна наука концептуально переосмислила стани як динамічну соціально-політичну категорію, а сам конфлікт – не як лінійну класову революцію, а як складний процес інституційної еволюції, ведення нових осіб та поступової конституційної модернізації. Джерельна база дослідження, що спирається на праці Тита Лівія, Діонісія Галікарнаського, Плутарха, юридичні тексти «Дигести», трактати Цицерона та фрагменти Законів XII таблиць, потребує критичного підходу з урахуванням хронологічної дистанції між описуваними подіями та часом написання текстів.

Соціальне походження і правовий статус патриціїв та плебеїв у ранній Римській Республіці являв собою складну систему, яка стала рушійною силою формування республіканських інститутів. Аналіз соціального походження та правового статусу обох станів дає змогу реконструювати структуру соціуму.

Патриції були замкненою спадковою аристократією, що сформувалася в царський період і в роки становлення республіки закріпила за собою чотири монополії: на земельну власність і громадські землі, на вищі магістратури й сенаторські місця, на членство у жрецьких колегіях та на тлумачення неписаного звичаєвого права. Жорстка станова ендогамія та система родів слугували механізмом відтворення цих привілеїв і водночас зумовлювали неухильне чисельне скорочення патриціату. Плебс, натомість, не був ні однорідним, ні первісно визначеним станом: він складався з різних елементів – переселенців, підкорених общин, клієнтів. Внутрішня стратифікація плебсу від

заможних торговців і ремісників до безземельних боржників – заклала підґрунтя для нерівномірного перебігу боротьби.

Витоки конфлікту крилися в поєднанні кількох чинників. Першим чинником слід вважати аграрне питання. Привласнення патриціями громадської землі всупереч інтересам малоземельних плебеїв становило економічну основу напруженості. Боргова кабала, що перетворювала плебеїв на рабів, загострювала відносини. Правова дискримінація, зумовлена відсутністю кодифікованого законодавства й монополією понтифіків на тлумачення звичаєвого права, позбавляла плебеїв ефективного судового захисту. Нарешті, повна відстороненість від магістратур і жрецьких колегій унеможливлювала легальне представництво плебейських інтересів у системі прийняття рішень. Водночас саме військова роль плебсу як головного джерела поповнення війська надавала плебейському рухові дієвий важіль тиску на патриціанську еліту.

Основні етапи боротьби плебеїв і патриціїв розгорталися у кількох взаємопов'язаних етапах, кожен з яких породжував нові інституційні здобутки. Перша сецесія 494 р. до н. е. – форма масового громадянського страйку змусила патриціїв визнати народних трибунів, наділених правом вето і сакральною недоторканністю: так виник перший республіканський механізм стримування виконавчої влади. Кодифікація права у «Законах XII таблиць» 451–450 рр. до н. е. ліквідувала патриціанську монополію на таємне тлумачення звичаїв і заклала формальні підвалини рівності перед законом, хоча водночас зберегла боргову кабалу й заборону міжстанових шлюбів. Друга сецесія 449 р. до н. е., спровокована тиранією децемвірів, закінчилася Валеро-Горацієвими законами, що надали плебісцитам обов'язкову силу й убезпечили трибунат від узурпації. Закон Канулея 445 р. до н. е. скасував заборону змішаних шлюбів. Кульмінацією боротьби стали Ліцінієво-Секстієві закони 367 р. до н. е., які обмежили розміри посівів громадської землі та зламали монополію патриціату на консульство. Закони Публілія Філона 339 р. до н. е. реформували механізм сенаторської санкції на законодавство, закон Огульнія 300 р. до н. е. відкрив плебеям доступ до жрецьких колегій, а закон Гортензія 287 р. до н. е. остаточно

прирівняв плебісцити до законів, скасувавши будь-яку потребу в зовнішньому затвердженні.

Значення здобутків плебейського руху для розвитку римської республіканської системи мало важливе значення. По-перше, саме в конфлікті накреслено ключові принципи римського конституціоналізму: публічність і рівність закону, підзвітність магістратів, право апеляції, колегіальність влади та система стримувань і противаг між різними інститутами. По-друге, процес боротьби породив нові інститути – трибунат, цензорів з плебейським складником, що інтегрувалися в загальнодержавну структуру і стали її невід’ємними складовими. По-третє, відкриття магістратур для заможної плебейської верхівки призвело до формування нової правлячої еліти нобілітету, що поєднала найвпливовіші патриціанські та плебейські роди. Ця трансформація аристократичного принципу від замкненого спадкового патриціату до відносно відкритого нобілітету забезпечила Риму внутрішню консолідацію, яка стала передумовою успішної завойовницької експансії на Апеннінському півострові та подальшого середземноморського піднесення. Водночас необхідно констатувати принципово важливе застереження: юридична рівність і реальна соціальна рівність не є синонімами. Становище пересічного плебея-боржника змінилося значно менше, ніж конституційна архітектура держави, а сама боротьба завершилася передусім успіхом плебейської еліти.

Матеріал дослідження має значний дидактичний потенціал у контексті шкільної освіти. Аналіз чинної програми та підручника для 6 класу засвідчив, що соціальна боротьба в Ранньому Римі висвітлюється недостатньо. Акцент традиційно ставиться на географічних, політичних і військових аспектах. Між тим, саме через призму конфлікту станів учні можуть осмислити механізми виникнення і трансформації правових інститутів, зрозуміти природу ненасильницького громадянського протесту та провести змістовні паралелі з пізнішими соціальними рухами – Великою Французькою революцією, рухом за громадянські права в США, практикою сучасних страйків. Розроблена в рамках

дослідження методична модель уроку «Суспільний устрій та станова боротьба античного Риму» із застосуванням активних методів: «Жива історія», рольова гра «Перша сецесія», «Історичний міст» демонструє, що абстрактний матеріал стародавньої історії може бути перетворений на живий навчальний досвід. Тема повністю відповідає компетентнісній парадигмі Нової української школи, оскільки формує критичне мислення, уміння працювати з джерелами та здатність виявляти зв'язок між минулим і сучасним.

Таким чином, боротьба плебеїв і патрициїв у Римській республіці є не локальним епізодом античної історії, а фундаментальним процесом конституційного й правового творення, що сформував інституційну спадщину, яка через римське право увійшла до правової культури середньовічної та новочасної Європи. Вивчення цього процесу – у його соціальній складності, без телеологічних спрощень і без ідеалізації результатів залишається актуальним завданням як для наукового антикознавства, так і для сучасної історичної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Niebuhr B. G. Roman History. Vol. 1. Cambridge : Cambridge University Press, 2010. 492 p.
2. Моммзен, Т. Історія Риму. Київ : Арій, 2023. 384 с.
3. Fustel de Coulanges N. D. The Ancient City: A Study of the Cult, Law, and Institutions of Greece and Rome. Paris: Durand, 1864. 524 p.
4. Grimal P. La civilisation romaine . Paris: Flammarion, 2018. 448 p.
5. Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders / ed. by K. A. Raafaub. 2nd ed. Malden ; Oxford : Blackwell Publishing, 2005. 432 p.
6. Cornell T. J. The Beginnings of Rome: Italy and Rome from the Bronze Age to the Punic Wars (c. 1000–264 BC). London; New York: Routledge, 1995. 528 p.
7. Forsythe G. A Critical History of Early Rome: From Prehistory to the First Punic War. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 2005. 400 p.
8. Mitchell, R. E. Patricians and Plebeians: The Origin of the Roman State. Ithaca; London: Cornell University Press, 1990. 276 p.
9. Richard, J.-C. The origins of the Roman plebs. Rome: French School of Rome, 1978. 681 p.
10. Берд М. S.P.Q.R. Історія давнього Риму. К.: BookChef, 2019. 488 с.
11. Von Ungern-Sternberg J. The Formation of the «Annalistic Tradition»: The Example of the Decemvirate. *Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders* / ed. by K. A. Raafaub. 2nd ed. Malden ; Oxford : Blackwell Publishing, 2005. P. 75–97.
12. Eder W. The Political Significance of the Codification of Law in Archaic Societies: An Unconventional Hypothesis. *Social Struggles in Archaic Rome: New Perspectives on the Conflict of the Orders* / ed. by K. A. Raafaub. 2nd ed. Malden ; Oxford : Blackwell Publishing, 2005. P. 239–267.
13. Flower, H. I. Roman Republics. Princeton; Oxford: Princeton University Press, 2010. 204 p.

14. Walbank F. W. The Cambridge Ancient History Volume 7, Part 2: The Rise of Rome to 220 BC / ed. by A. E. Astin, M. W. Frederiksen, R. M. Ogilvie. 2nd ed. Cambridge University Press, 1990. 828 p.
15. Toner J. Popular Culture in Ancient Rome. Cambridge; Malden: Polity Press, 2009. 253 p.
16. Everitt A. The Rise of Rome: The Making of the World's Greatest Empire. New York : 2013. 478 p.
17. Goldsworthy A. The Complete Roman Army. London: Thames & Hudson, 2003. 224 p.
18. Grant M. The History of Rome. New York: Charles Scribner's Sons, 1978. 531 p.
19. Stewart R. Public Office in Early Rome: Ritual Procedure and Political Practice. Ann Arbor: University of Michigan Press, 1998. 255 p.
20. Балух, В. О. Історія античної цивілізації : Т. 2 : Стародавній Рим. Чернівці : Наші книги, 2008. 848 с.
21. Петrenchко О. Історія Стародавнього Риму: підручник. Дрогобич: РВВ ДДПУ ім. Івана Франка, 2017. 376 с.
22. Хавр А. А потім прийшов Цезар. Харків: Ранок, Фабула, 2019. 192 с.
23. Д'ячков С. В. Історія Стародавнього Риму : підручник. Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. 460 с.
24. Д'ячков С. В. Історія стародавнього світу. Давня історія українських земель. 6 клас: Підручник для загальноосвітніх навчальних закладів / Х.: Вид-во «Ранок», 2006. – 336 с.
25. Кадеєв В. І. Історія Стародавньої Греції та Риму : курс лекцій. Харків : Колорит, 2006. 327 с.
26. Ставнюк В. В. Еволюція соціально-політичних структур античного світу: теоретико-методологічний аспект. *Наукові записки НаУКМА*. Історичні науки. 2014. Т. 159. С. 3–11.
27. Бандровський О. Г., Власов В. С. Історія стародавнього світу: Підручник для 6-го класу загальноосвітнього навчальних закладів. К.: Генеза, 2006. 256 с.

28. Тит Лівій. Від заснування міста. Книги I–V. К.: Laurus, 2022. 384 с.
29. Тит Лівій. Від заснування Міста. I, 8, 7.
30. Dionysius of Halicarnassus. Roman Antiquities. Volume I: Books 1–2 / Dionysius of Halicarnassus. Cambridge : Harvard University Press, 1937. 480 p.
31. Плутарх. Порівняльні життєписи ; пер. з давньогрец. Київ : Арій, 2024. 480 с.
32. Плутарх. Гай Валерій Поплікола. *Порівняльні життєписи* / пер. з давньогрец. Київ : Арій, 2024. С. 100–131.
33. Плутарх. Гай Марцій Коріолан. *Порівняльні життєписи* / пер. з давньогрец. Київ : Арій, 2024. С. 132–154.
34. Плутарх. Марк Фурій Камілл. *Порівняльні життєписи* / пер. з давньогрец. Київ : Арій, 2024. С. 155–179.
35. Цицерон, Марк Туллій. Про закони. Про державу. Про природу богів / пер. з латин. В. Литвинова. Львів : Апріорі, 2023. 392 с.
36. Цицерон, Марк Тулій. Про державу; Про закони; Про природу богів. К: Основи, 1998. 476 с.
37. The Digest of Justinian / ed. by T. Mommsen, P. Krueger ; English translation ed. by A. Watson. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985. Vol. 1 (Books 1–14). 520 p.
38. Тит Лівій. Від заснування Міста. I, 8, 5-7.
39. Meier C. Res Publica Amissa: A study of the constitution and history of the late Roman Republic. 3rd edition Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1997. 332 p.
40. Тит Лівій. Від заснування Міста. I, 30, 2.
41. Гай Светоній Транквілл. Життєписи дванадцяти цезарів / пер. з лат. П. Содомора. Львів: Сполом, 2012. 280 с.
42. Тит Лівій. Від заснування Міста I, 8, 5-6.
43. Dionysius of Halicarnassus. Roman Antiquities : Books 2, 15.
44. Becker K. F. History of the Ancient World: Ancient Rome. 1923. 448 p.

45. Osterman L. A. Roman History in Persons. P., 1998. 625 p.
46. Lintott, A. The Constitution of the Roman Republic / Andrew Lintott. : Oxford University Press ; Clarendon Press, 1999. 297 p.
47. Appian. Roman History, Volume IV: Civil Wars, Books 1–2 / Edited and translated by Brian McGing. Loeb Classical Library 5. Cambridge, MA : Harvard University Press, 2020. 464 p.
48. Тит Лівій. Від заснування Міста II, 23, 5-6.
49. Тит Лівій. Від заснування Міста II, 24, 6-7.
50. Cicero, Marcus Tullius. Pro L. Murena oratio / Latin text with English introd. and notes by C. MacDonald. London: Macmillan; New York: St. Martin's Press, 1969. 180 p.
51. Тит Лівій. Від заснування Міста II, 32, 2.
52. Dionysius of Halicarnassus. Roman Antiquities: Books 6, 48-49.
53. Тит Лівій. Від заснування Міста II, 32, 8-11.
54. Тит Лівій. Від заснування Міста II, 33, 1-2.
55. Lex Hortensia // Politics and Government. Research Starters / Salem Press Encyclopedia. EBSCO Discovery Service, 2019. URL: <https://www.unrv.com/government/legal-institutional-chronology.php>
56. Dionysius of Halicarnassus. Roman Antiquities, 6, 89.
57. Тит Лівій. Від заснування Міста II, 35, 6.
58. Тит Лівій. Від заснування Міста III, 9, 5.
59. Тит Лівій. Від заснування Міста III, 31, 8.
60. D'Arms, John H. Romans on the Bay of Naples: A Social and Cultural Study of the Villas and Their Owners from 150 B.C. to A.D. 400. Cambridge, Mass. : Harvard University Press, 1970. 252 p.
61. Dionysius of Halicarnassus. Roman Antiquities: Books 6, 55.

62. Тит Лівій. Від заснування Міста III, 34, 3.
63. Strabo. Geographica / Strabo ; ed. A. Meineke. Leipzig : Teubner, 1977. 418 p.
64. Pliny. Natural History: in 10 vols. Vol. 1: Books 1–2 / Pliny; with an English transl. by H. Rackham. Cambridge, Mass. : Harvard University Press ; London : William Heinemann Ltd, 1988. 378 p.
65. Pellam G. A Peculiar Episode from the Struggle of the Orders'? Livy and the Licinio-Sextian Rogations. The Classical Quarterly. 2014. Vol. 64, № 1. P. 280–292.
[URL: https://www.jstor.org/stable/26546301](https://www.jstor.org/stable/26546301)
66. Тит Лівій. Від заснування Міста III, 44, 1.
67. Тит Лівій. Від заснування Міста III, 48, 5.
68. Тит Лівій. Від заснування Міста III, 54, 5.
69. Тит Лівій. Від заснування Міста IV, 1, 2.
70. Тит Лівій. Від заснування Міста IV, 4, 9.
71. Тит Лівій. Від заснування Міста VI, 5, 1-5.
72. Тит Лівій. Від заснування Міста VI, 35, 4.
73. Making the Middle Republic: New Approaches to Rome and Italy, c. 400–200 BCE / ed. by S. Bernard, L. M. Mignone, D.-E. Padilla Peralta. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2023. 334 p.
74. Тит Лівій. Від заснування Міста VI, 38, 3-4.
75. Тит Лівій. Від заснування Міста VI, 42, 11.
76. Тит Лівій. Від заснування Міста VI, 42, 10.
77. Aeneas. World History Encyclopedia. URL:
<https://www.worldhistory.org/Plebeians/>
78. Тит Лівій. Від заснування Міста VIII, 12, 15.
79. Тит Лівій. Від заснування Міста VIII, 12, 16.
80. Цицерон Марк Тулій. Про державу II, 31.
81. Тит Лівій. Від заснування Міста X, 6, 6.
82. Тит Лівій. Від заснування Міста, X, 7, 8.

83. The Oxford Classical Dictionary / ed. by S. Hornblower, A. Spawforth, E. Eidinow. 4th ed. Oxford: Oxford University Press, 2012. 1664 p.
84. Гісем О. В. Історія України. Всесвітня історія : підруч. для 6 класу закл. загал. серед. освіти. Харків : Ранок, 2023. 224 с.
85. Видаш В. Походження патриціїв і плебеїв в сучасній інтерпретації. *Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених* : Тернопіль: ТНПУ. 2024. С. 129-132
86. Видаш В. Створення законів Дванадцяти таблиць: політична поступка плебеям чи спроба правового балансу? *Актуальні проблеми історичної науки та освіти у дослідженнях молодих учених*. Тернопіль: ТНПУ, 2025. С. 197-199